مطالعات تاریخ اسلام
سال دوازدهم/ شمارهٔ ۴۴/ بهار ۱۳۹۹

فرایند شکل‌گیری مدارس دخترانهٔ مازندران (۱۲۸۵-۱۳۰٤ش)

علی‌اکبر عنایتی [۱]
عطاالله حسنی [۲]
محمدعلی اکبری [۳]

چکیده: در پی تحولات سیاسی و اجتماعی سال‌های پایانی عصر قاجار، مسائل مربوط به زنان و دختران، از جمله وضعیت آموزش، نوع پوشش، سن کم ازدواج و تعدد زوجات، مورد توجه نخبگان و فعالان عرصه‌های اجتماعی قرار گرفت. آموزش دختران که به صورت مکتب‌خانه‌ای جریان داشت، سهم اندکی در تعلیم و تربیت دختران عهده‌دار بود. همین امر موجب شد تا برخی زنان فعال اجتماعی در پی تأسیس مدارس نوین دخترانه برآیند. در این پژوهش تلاش شده است تا با استفاده از اسناد و منابع اصلی، به‌ویژه بهره‌مندی از اسناد آرشیوی، سیر تاریخی تأسیس مدارس دخترانهٔ مازندران از انقلاب مشروطه تا پایان حکومت قاجار بازآفرینی شود. در مازندران عصر قاجار، زنانی چون ملوک کیا در بارفروش (بابل امروزی) و فاطمه وکیلی در ساری، در زمینهٔ تأسیس مدارس دخترانهٔ مازندران پیشرو بودند و پیدایش این گونه مدارس مرهون تلاش‌های آنان است. این مدارس در افزایش نقش زنان و دختران در فعالیت‌های علمی و اجتماعی سهم بسزایی داشته است.

واژه‌های کلیدی: ایران، مازندران، آموزش نوین، مدارس دخترانه، بارفروش، ساری

۱ دانشجوی دوره دکتری تاریخ ایران ، واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی ، تهران ، ایران .
a.enayati1351@gmail.com
۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی(نویسنده مسئول) a_hassani5@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۹۸/۰۶/۰۲ تاریخ تأیید:۹۸/۱۱/۲۷
۳ استاد گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی تهران . Akbari_39@yahoo.com

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

Girls' School Establishment in Mazandaran (1906 – 1925)

Ali Akbar Enayati[1]
Ataollah Hassani[2]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]

Abstract: Following late Qajar era political and social changes, problems related to women and girls, especially those related to education, dress code, teenage marriage, and polygamy, were noticed by the elite and activists who were involved in social issues. Educating girls which was mainly on the basis of basic religious subjects, hardly contributed to the girls education in Iran at that time. Because of this, some women active in social affairs, tried to establish modern girls' schools in Iran. In this study the researcher tries to represent the historical girls' school establishment process in Mazandaran by examining primary sources from "constitutional revolution" to the end of Qajar dynasty. In Mazandaran of Qajar era, some women such as Molouk Kia in Barforoosh (today called Babol) and Fatemeh Vakili in Sari pioneered to establish the first girls' school in Mazandaran. These schools have greatly contributed to the increasing play of role by women and girls in scientific and social activities.

Keywords: Iran, Mazandaran, Modern education, Schools for girls, Barforoosh, Sari.

1 Ph.D. student in Persian history at the Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran. a.enayati1351@gmail.com
2 Associate Professor, History Department, Shahid Beheshti University, (Corresponding Author) Tehrana_hassani5@yahoo.com

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on Monday, February 1st 2021]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]

مقدمه

حکومت‌های ایرانی در طول تاریخ پرفرازونشیب این سرزمین، در جنگ با دشمنان، بارها پیروزی یا شکست را تجربه کرده‌اند، اما شکست قاجاریه در برابر مهاجمان روسی نقطهٔ عطفی بود که آنان را در مقام پرسش از علت امر، به مطالعهٔ تطبیقی ساختار نظامی ایران و اروپا واداشت. چند سالی پیشتر، عثمانیان در پی شکست‌های مکرر از روسیه (۱۷۸۹-۱۷۹۲م) به همین نتیجه رسیده بودند و نسبت به جایگزینی «نظام جدید» با ساختار کهن ینی‌چری، اقدامات پرهزینه و خشونت‌باری را آغاز کردند.

حرکت اصلاحی «نظام جدید» در اواخر سلطنت فتحعلی‌شاه و دوران محمدشاه با محوریت «آموزش» نظامی، زمینهٔ مساعدی برای توجه ایرانیان به علوم جدید فراهم آورد و در دورهٔ ناصرالدین‌شاه تأسیس «دارالفنون» و به دنبال آن «مدارس جدید» را موجب شد.

در سال‌های نزدیک به انقلاب مشروطه، تأسیس مدارس روند سریع‌تری پیدا کرد و در تهران و شهرهای مهم ایران مدارس جدیدی تشکیل شد. شکل‌گیری، تداوم و تثبیت نظام نوین آموزشی با موانع بسیاری که به‌طور عمده از حوادث متعدد سیاسی، سخت‌گیری‌های مذهبی و تعصبات دینی و مشکلات اقتصادی نشأت می‌گرفت، روبه‌رو بود. این موانع بسیاری از مدارس نوین را پس از مدت کوتاهی به تعطیلی کشاند، اما نتوانست مانع اثربخشی آنها در نظام اجتماعی آن روزگار ایران شود.

سرآغاز تأسیس مدارس دخترانه در ایران، اوایل سلطنت محمدشاه قاجار و توسط میسیونرهای آمریکایی در ارومیه بود. در ۱۳۲۱ق/۱۲۸۲ش، «طوبی رشدیه» نخستین مدرسه دخترانه را به نام «پرورش» تأسیس کرد. پیش از این، تمام مدارس دخترانه به گروه‌های مبلّغ مذهبی و اقلیت‌های دینی تعلق داشت. مدرسهٔ پرورش تنها پس از چهار روز فعالیت به تعطیلی انجامید. «بی‌بی‌خانم استرآبادی» از دیگر زنانی بود که برای آموزش دختران، به گشایش مدرسه‌ای دخترانه به نام «دوشیزگان ایران» اقدام کرد.

تحقیق حاضر، درصدد بررسی چگونگی شکل‌گیری مدارس دختران در مازندران است. در زمینهٔ تاریخ مدارس مازندران، تحقیقات متعددی صورت گرفته که در برخی از آنها به تأسیس مدارس دخترانه اشاراتی شده، اما هنوز پژوهشی دربارهٔ مدارس دختران مازندران

به شکل مستقل انجام نیافته است. این پژوهش با استفاده از منابع مختلف، از جمله اسناد تاریخی مدارس مازندران نگارش شده است.

اسماعیل مهجوری مؤلف کتاب *تاریخ مازندران* از نخستین معلمان شهر ساری و از پیشگامان تاریخ‌نگاری آموزش و پرورش مازندران است. بخش‌های مربوط به سال‌های پس از انقلاب مشروطه در جلد دوم این کتاب، معتبرترین منبع تاریخ‌نگاری معاصر مازندران است؛ زیرا مورخ خود در این زمانه زندگی کرده و بسیاری از حوادث را دیده یا شنیده است. او در صفحاتی از جلد دوم، به چگونگی شکل‌گیری نخستین مدارس مازندران پرداخته، اما کمترین اشاره‌ای به تأسیس مدارس دخترانه نکرده است. مهجوری در مقالهٔ «تاریخچه فرهنگ ساری» به صورتی گذرا به افتتاح نخستین مدرسه دخترانهٔ ساری اشاره کرده، ولی در بیان تاریخ تأسیس مدرسه دچار اشتباه شده است. اقبال قاسمی پویا نیز در بخشی از کتاب *مدارس جدید در دوره قاجاریه*، گزارشی کوتاه دربارهٔ شکل‌گیری مدارس مازندران ارائه کرده و کمتر به مدرسه‌های دخترانه پرداخته است. «سلی شاهور» در بخشی از کتاب *مدارس فراموش شده* که در ۲۰۱۳ م به چاپ رسیده، به معرفی نخستین مدارس جدید مازندران پرداخته، اما او نیز دربارهٔ مدارس دخترانه به اختصار نوشته و از آن گذر کرده است. بخشی از کتاب *بابل شهر بهارنارنج* به پیشینهٔ آموزشی و پرورشی جدید در بابل اختصاص یافته است. این پژوهش را محمد شکری فومشی به رشتهٔ تحریر درآورد. همچنین شهرام قلی‌پور گودرزی و یوسف الهی در کتاب *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی* به چگونگی شکل‌گیری مدارس جدید این شهرستان پرداخته‌اند. این کتاب نیز حاوی اطلاعات خوبی دربارهٔ مدارس دخترانهٔ بابل است. در هر دو پژوهش اخیر، از همهٔ اسناد بهره نبرده‌اند. نگارنده سعی کرده با استفاده از اسناد نویافتهٔ مدارس بارفروش (بابل)، اطلاعات پیشین را تکمیل کند. در کتاب *ساری کهن‌شهر مازندران*، مقاله‌ای با عنوان «تاریخچهٔ آموزشی ساری» به قلم حسین اعتمادزاده و علیرضا طالبی شلیمکی آمده است. پژوهشگران در این کتاب از منابع و اسناد بهره برده‌اند و نوشتهٔ آنها حاوی اطلاعات مفیدی در زمینهٔ مدرسه دخترانه ساری است. همچنین پژوهش منتشر نشده از محمدباقر اعتصامی با عنوان «تاریخ آموزش و پرورش رسمی مازندران» به اجمال نگاهی به سیر تشکیل مدارس مازندران دارد. در این پژوهش با وجود آنکه

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

پژوهشگر سعی کرده چگونگی تأسیس مدارس جدید را در همهٔ شهرهای استان بررسی کند، اما از مدارس دختران غفلت ورزیده و به صورت کوتاه بدان‌ها اشاره کرده است. کتابی نیز از نگارندهٔ مقاله حاضر در مجموعهٔ ساری‌پژوهی با نام *مدارس جدید ساری در عصر قاجار* منتشر شده است.

مشکل عمدهٔ این تحقیق، کمبود منابع و به‌ویژه اسناد آرشیوی است. این مشکل دربارهٔ مدارس دخترانهٔ بارفروش بیشتر بوده و متأسفانه! این نقص ما را از دست یافتن به وضعیت روشنی دربارهٔ چگونگی تأسیس مدارس دختران و شرایط تعلیم و تربیت آنان محروم می‌سازد. امید است با به دست آمدن اسناد جدید بتوان ابهامات موجود را در پیدایش و ادامهٔ حیات مدارس دخترانه عصر قاجار مازندران برطرف ساخت.

نخستین مدارس به سبک جدید در مازندران

پس از میرزا تقی‌خان امیرکبیر، میرزا حسن رشدیه اولین کسی بود که برای تغییر نظام سنتی تعلیم و تربیت در ایران اقدام کرد. وی نخستین مدرسهٔ ایرانی را در ۱۳۰۵ق/۱۲۶۷ش. در محلهٔ خیابان شهر تبریز تأسیس کرد. البته اقدام او واکنش بخش مذهبی و متعصب شهر را در پی داشت، اما او را در انجام کارش مصمم‌تر ساخت. وی بعدها در تهران مدرسهٔ رشدیه را تأسیس کرد (رشدیه، ۱۳۶۲: ۲۴). پس از آن به‌تدریج در تهران و سایر شهرهای ایران مدارس دیگری نیز افتتاح شد؛ به‌طوری که در ۱۳۱۹ق/۱۲۸۰ش. حدود هفده مدرسهٔ ابتدایی ملی (خصوصی یا غیردولتی) به سبک جدید دایر شد (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: سیزده). نخستین مدرسه دخترانهٔ ایران به سال ۱۳۲۱ق/۱۲۸۲ش. در تهران و به مدیریت طوبی رشدیه به نام مدرسه پرورش تأسیس شد (رشدیه، ۱۳۶۲: ۱۴۸).

تا سال ۱۳۲۸ق/۱۲۸۹ش. از طرف دولت توجهی به امور آموزش کشور نشده بود. در ۲۷ شعبان همان سال مجلس شورای ملی قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه را تصویب کرد و رسیدگی به امور تمام مدارس و آموزش کشور برعهدهٔ این وزارتخانه نهاده شد. در ۲۶ رمضان ۱۲۹۰/۱۳۲۹ش. مجلس شورای ملی طی قانونی وزارت معارف را مکلف کرد تا نُه مدرسهٔ ابتدایی شش کلاسه در شهرهای تهران (پنج

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

مدرسه)، مشهد، شیراز، تبریز وکرمان تأسیس کند. همچنین براساس قانون اساسی معارف کشور که در دهم ذی‌قعده ۱۳۲۹/۱۲۹۰ش. به تصویب رسید، آموزش ابتدایی برای همهٔ ایرانیان اجباری شد و همه اتباع ایرانی مکلف شدند فرزندان خود را از هفت سالگی برای تحصیل به مدرسه بفرستند (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۸: ۴۰۹/۱).

از نخستین سال‌های سلطنت مظفرالدین‌شاه، برای تأسیس مدارس جدید در شهرهای ساری و بارفروش اقداماتی به عمل آمد. به سعی و تلاش معین‌الدوله حاکم مازندران، در ۱۳۱۸ق/۱۲۷۹ش. مدرسهٔ جدیدی در ساری دایر شد و سی نفر از فرزندان شاهزادگان و بزرگان شهر در آن مشغول به تحصیل شدند. مدیر مدرسه میرزا عباس‌خان ادیب و تدریس دانش‌آموزان برعهدهٔ محمد یوسف میرزا پزشک مخصوص معین‌الدوله بود (*حبل‌المتین*، ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸: ۱۷ـ۱۸). مقارن با انقلاب مشروطه و در اواخر سال ۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش. لطفعلی‌خان سالار مکرم مدرسه‌ای به نام «سالاریه» در ساری تأسیس کرد. این مدرسه پس از چند ماه فعالیت بر اثر قطع کمک‌های مالی لطفعلی‌خان سالار مکرم تعطیل شد. پس از بسته شدن مدرسه سالاریه، مدارس دیگری چون «حقیقت» به همت سید حسین مقدس، «مصطفوی» به یاری سید میرزا علی عمادی مجتهد و میرزا غلامحسین‌خان ایرانپور و «تأیید» از سوی سید حسین مقدس و با حمایت امیر مؤید سوادکوهی در ساری دایر شد که هر یک به واسطهٔ حوادث سیاسی مختلف به تعطیلی کشیده شدند. در ۱۳۳۰ق/۱۲۹۱ش. مدرسه‌ای به نام «نصرت احمدی» در ساری افتتاح شد و مدرسه تأیید نیز در ۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش. دوباره بازگشایی شد (مهجوری، ۱۳۳۹: ۲۳؛ همو، ۱۳۴۵: ۲۳۱/۲).

آقا حسن بادکوبه‌ای تاجر بارفروشی، در ۱۳۱۷ق/۱۲۷۸ش به فرمان علاءالدوله، مجلس قرائت مظفریه را که «نمونهٔ مدرسهٔ جدیده می‌باشد»، در شهر بارفروش تشکیل داد (*حبل‌المتین*، ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸: ۱۷). همچنین به سال ۱۳۲۳ق/۱۲۸۴ش. به سعی حسن بادکوبه‌ای، ملا محمدجان علامه، میرزا محمدعلی معین‌التجار، حاج محمدتقی شاهرودی، میرزا عبدالغنی و با حمایت شاهزاده حسینقلی‌میرزا اعظام‌السلطنه حاکم وقت بارفروش، مدرسه‌ای به نام «اعظامیه» تأسیس شد. در ۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش. مدرسه «مبارکه وطن» یا «نوریه» و در ۱۳۳۰ق/۱۲۹۱ش.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

مدرسهٔ «سعادت عمومیه» شعبهٔ تربیت در این شهر افتتاح شد. در ۱۳۳۱ق/۱۲۹۲ش. روس‌ها مدرسه‌ای به نام مدرسه «مبارکه بارفروش ایرانی و روس» تأسیس کردند. نخستین مدرسه دخترانهٔ مازندران در ۱۳۳۲ق/۱۲۹۲ش. در بارفروش با نام «بنات» افتتاح شد. پس از یک سال عبدالحسین‌خان امیر منتخب، آن را به نام همسر خود شکوه‌الزمان «شکوهیه» نامید (شکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۱۲).

در شهر آمل به سال ۱۳۲۳ق/۱۲۸۴ش. سید حسن نیاکی و سید مسلم عقیلی نیاکی دبستان ملی سه کلاسه‌ای تأسیس کردند. در ۱۳۲۹ق/۱۲۹۰ش. نیز مدرسهٔ دیگری به نام دبستان ملی- اسلامی در این شهر افتتاح شد (علامه، ۱۳۲۸: ۲۱؛ اعتصامی، ۱۳۷۵: ۱۴۱/۱).

علاوه بر مدارسی که بدان‌ها به صورت کوتاه اشاره شد، تا پایان عصر قاجار مدارس دیگری نیز در مازندران تأسیس شد؛ از قبیل مدرسه «جلیلیه» در رکابدارکلای ساری؛ «نظامیه»، «اسلامیه»، «شرافت»، «حافظیه»، «عفتیه»، «سپهر»، «عصمتیه»، «اناث»، «مظفری» و «راستی» در بارفروش؛ «احمدی» در مشهدسر (بابلسر)؛ «شرافت» در آمل؛ «شهامت» در کلاردشت و بلده؛ و «شرافت» در کجور لاشک نوشهر؛ «سنایی» در خرم‌آباد؛ «سعادت و شهامت» در تنکابن (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۳۱).

نخستین مدارس دخترانهٔ مازندران

تا پیش از انقلاب مشروطه، مسئولیت تعلیم و تربیت کودکان به‌ویژه دختران برعهدهٔ خانواده بود. استفاده از معلم سرخانه در میان شاهزادگان و اعیان و اشراف رواج داشت؛ دیگران نیز کودکان خود را به مکتب‌خانه‌ها می‌سپردند (انصاف‌پور، ۱۳۶۳: ۱۴۱). زنان در محیط شهری کمتر با بیرون از خانه ارتباط داشتند. عقیدهٔ عمومی بر اطاعت مطلق زن از شوهر قرار داشت. بنابراین دختر را برای اطاعت از شوهر، تولید نسل و نگهداری فرزندان تربیت می‌کردند. از نگاه جامعهٔ عصر قاجاری، این وظیفهٔ طبیعی و شرعی دختران بود (شمیم، ۱۳۷۵: ۳۷۰). بدین ترتیب دختران نیز همچون مادران خود در خانه روزگار به سر می‌آوردند و تربیت آنها در همان محیط شکل می‌گرفت. در شهرها و روستاها، ملاباجی‌ها در مکتب‌خانه‌ها به آموزش خواندن و نوشتن، قرآن و شرعیات می‌پرداختند. بیشتر دختران جامعه مراتب بالاتر علمی را طی نمی‌کردند و خانه‌نشین می‌شدند. تنها

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

دختران طبقهٔ فرادست جامعه می‌توانستند تا حدودی به ادامهٔ تحصیل بپردازند (مستوفی، ۱۳۴۳: ۷۱۱/۱؛ تاج‌السلطنه، ۱۳۷۱: ۹۰).

روش‌های سنتی آموزش مکتب‌خانه‌ای توأم با انواع کتک زدن و به فلک بستن کودکان، بسیار ناکارآمد بود. برخی متفکران و روشنفکران چون میرزا فتحعلی آخوندزاده این روش‌ها را مورد نقد قرار دادند (نصری، ۱۳۹۰: ۹۹/۱). به‌تدریج نخبگان تحت تأثیر مغرب‌زمین متوجه آموزش و پرورش جدید شدند. میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله در *رسالهٔ یک کلمه* آن را یکی از اصول حقوق عامه دانسته است (عامری، ۱۳۹۴: ۱۰۰). تلاش‌های روشنفکران با الگوبرداری از تجربهٔ مدارس اروپایی، به تأسیس مدارس دخترانه منجر شد. این اتفاق در عصری رخ داد که بیرون رفتن دختران از خانه به هر دلیلی نزد عموم مردم غیرقابل قبول بود (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: دوازده).

نخستین مدرسهٔ دخترانه با نام پرورش در ۱۳۲۱ق/۱۳۸۲ش. توسط طوبی رشدیه تأسیس شد. چهار روز پس از افتتاح، مأموران دولتی تابلو مدرسه را با فحش و تهدید برداشتند و مدرسه را منحل کردند (رشدیه، ۱۳۶۲: ۱۴۸). در ۱۳۲۴ق/۱۲۸۵ش. بی‌بی‌خانم استرآبادی (وزیراف) به تأسیس مدرسه دخترانه ملی دوشیزگان در تهران همت گماشت. این مدرسه نیز با مخالفت شدیدی روبه‌رو شد و حتی عده‌ای درصدد ویران ساختن ساختمان آن برآمدند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: سیزده). با وجود این مخالفت‌ها، تلاش زنان نوگرا برای به دست آوردن و برخورداری دختران و زنان از آموزش نوین بیشتر شد. زنان با برپایی یک گردهمایی بزرگ در زمستان ۱۳۲۵ق/۱۲۸۶ش. در تهران، بر تأسیس مدارس دخترانه تأکید کردند (باغدار دلگشا، ۱۳۹۷: ۶۷). تا پیروزی انقلاب مشروطه، هیچ مدرسه دخترانه‌ای اجازهٔ تأسیس نیافت، اما پس از آن فرصت ایجاد این‌گونه مدارس فراهم شد. در ۱۳۲۶ق/۱۲۸۷ش. «طوبی آزموده» به یاری میرزا حسن رشدیه مدرسهٔ دخترانه «ناموس» را در خیابان شاهپور، نزدیک چهارراه حسن‌آباد افتتاح کرد (رشدیه، ۱۳۶۲: ۱۴۸؛ وطن‌دوست و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۹).

برای شکل‌گیری و توسعهٔ مدارس دخترانه موانع متعدد اجتماعی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی وجود داشت. مخالفت‌های بخش سنتی جامعه سدی بزرگ بر سر راه مدارس دخترانه بود. تصور عمومی این بود که آشنایی زنان و دختران با مظاهر تمدنی

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

جدید، با دین‌داری، ایفای نقش همسری و مادری و در نتیجه حفظ سلامت اخلاقی جامعه در تضاد است و آنها را به مخاطره می‌اندازد (میرهادی، ۱۳۹۳: ۹۹). هنگامی کـه تأسـیس مدارس دخترانه مخالف با شرع مذهب تشیع و اسـلام معرفـی شـد، کمتـر کسـی حاضـر می‌شد خانه‌اش را برای تأسیس مدرسه اجاره دهد؛ زیرا مدرسـهٔ دخترانـه را خانـه فسـاد می‌پنداشتند. مخالفان تابلو مدارس را سنگ‌باران می‌کردند و یا دسته‌های اراذل و اوباش یـا دیوانگان را تحریک می‌کردند تا در امنیت اجتماعی دختـران و معلمـان مـدارس اخـلال ایجاد کنند (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸: چهارده). بنیان‌گذاران مدارس دخترانه برای تعدیل نگاه جامعه سنتی عصر قاجار نسبت به آموزش دختران، سعی کردند دست بـه اقـداماتی بزننـد تا از نظر فرهنگ عمومی و باورهای مذهبی مورد قبـول واقـع شـوند. از جملـه، یکـی از مدیران مقرر کرد که در تمام کلاس‌ها قرآن و کتاب‌های مـذهبی تـدریس شـود و سـالی چند روز در محل مدرسه مجلس روضه‌خوانی برپا شود. همچنین بانیان مـدارس دخترانـه با انتخاب نام‌هایی چون ناموس، عفاف، تربیت، حجاب، مخدرات اسلامیه، عفتیه، تقـدیس و مسطورات برای مدارس خود، سعی کردند تا اطمینان و اعتماد جامعه را به دست آورند (همان، چهارده و پانزده).

پس از گذشت یک دهه از شکل‌گیری مدارس جدید در مازندران که بـرای تعلـیم و تربیت پسران افتتاح شده بودند، به‌تـدریج فعـالان فرهنگـی و اجتمـاعی بـه فکـر تأسـیس مدرسهٔ دخترانه در شهرهای بارفروش و ساری افتادند. وضعیت نابسامان تعلیم و تربیـت و محدودیت‌های اجتماعی زنان، از علل تأخیر در تأسـیس مـدارس دخترانـه بـود (سـالنامه آموزش و پرورش بابل، ۱۳۴۴: ۲۷). ابتدا در ۱۳۳۲ق/۱۲۹۲ش. مدرسهٔ بنات در بارفروش به عنوان نخستین مدرسه دخترانهٔ مازندران تأسیس شد. سپس مدارس دیگری در این شـهر تا سال۱۳۳۷ق/۱۲۹۸ش. بنیان‌گذاری شد که عبارت بودند از: شکوهیه، اناثیـه، عصـمتیه و عفتیه. نخستین مدرسه دخترانهٔ ساری نیز در سال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. به نام مدرسه تربیـت بنات گشایش یافت.

مدرسهٔ دخترانه بنات بارفروش

در بـارفروش پـیش از پیـدایش مـدارس دخترانـه بـه شـیوهٔ نـوین، آمـوزش دختـران در

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت. براساس ورقهٔ احصاییه مدارس بارفروش، سه مکتب‌خانه برای آموزش دختران در سال‌های ۱۳۱۰ق/۱۲۷۲ش، ۱۳۲۶ق/۱۲۸۷ش. و ۱۳۳۰ق/۱۲۹۱ش. تأسیس شده بود. پس از افتتاح نخستین مدرسهٔ جدید دخترانه نیز همچنان آموزش مکتب‌خانه‌ای رواج داشت و تا سال ۱۳۴۲ق/۱۳۰۲ش. تعداد نُه مکتب‌خانهٔ دیگر در این شهر دایر شد. این مکتب‌خانه‌ها به آموزش دختران پنج تا شانزده ساله می‌پرداختند (ساکما، ۱۰۱۱۲ـ۲۹۷).

نخستین مدرسهٔ دخترانه بارفروش به نام مدرسهٔ بنات در محرم ۱۲۹۲/۱۳۳۲ش. در «لُرمحله» بارفروش توسط یک کمیته تأسیس شد. نام اعضای کمیتهٔ مؤسس مدرسه، بر ما پوشیده است. مدیریت مدرسه نیز به عهدهٔ هیئت کمیتهٔ مدرسه بود. از این رو ضروری بود که اعضای کمیته از زنان تحصیل‌کردهٔ شهر بارفروش بوده و یا دست‌کم بیشتر اعضای کمیته را زنان تشکیل داده باشند. مکان مدرسه در محلهٔ بهایی‌نشین شهر (لرمحله) واقع بوده، شاید مدرسه بنات وابسته به بهاییان بارفروش بوده باشد. البته در این محله، مدرسهٔ پسرانه‌ای در سال ۱۳۳۰ق/۱۲۹۰ش. به نام مدرسه سعادت عمومیه شعبه تربیت تأسیس شده بود که وابستگی به بهاییان داشت (قلی‌پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۶۷). نخستین مدرسه تربیت بنات که وابسته به بهاییان بود، در سال ۱۳۲۹ق/۱۲۸۹ش. در تهران تأسیس شد (ثابت، ۱۳۷۵: ۸۷). بدین ترتیب شاید این مدرسهٔ دخترانه که پس از مدرسه دخترانه تربیت بنات تهران و در محله‌ای بهایی‌نشین تأسیس شده، متعلق به بهاییان بوده باشد؛ هرچند که سندی مبنی بر ارتباط این دو مدرسه و یا ارتباط مدرسه بنات بارفروش با بهاییان به دست نیامده است.

در ورقهٔ احصائیهٔ مدرسهٔ مربوط به سال ۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ش، قمرخانم دختر آقا میرزا غلامحسین تاجر بارفروش، به عنوان ناظم مدرسه معرفی شده است. او با معلومات ابتدایی فارسی و عربی، تدریس کلاس دوم را به عهده داشته است. او که به هنگام تکمیل ورقهٔ احصائیه ۲۲ ساله بوده، در بارفروش تحصیل کرده و برای ادامه تحصیل به تهران عزیمت کرده بود. معلم دیگر مدرسه، قمرخانم دختر آقا سید محمدرضا مازندرانی بوده که در کلاس اول ابتدایی به تدریس دختران بارفروش مشغول بوده است. او نیز با بیست سال سن در شهر بارفروش تحصیل کرده بود. در ۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ش. این مدرسهٔ دو کلاسه در یک

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

اتاق با ۲۶ دانش‌آموز به کار تعلیم و تربیت می‌پرداخت؛ درحالی‌که خرج ماهانهٔ مدرسه بیشتر از دریافتی‌های مدرسه بوده است. مؤسسان نیز ده نفر از دانش‌آموزان را به رایگان پذیرفته بودند و شهریه‌ای از آنان دریافت نمی‌کردند. از باقی دانش‌آموزان دو تا پنج قران شهریهٔ ماهانه گرفته می‌شد. مواد درسی و کتاب‌هایی که در مدرسهٔ بنات تدریس می‌شد، شامل قرآن، جغرافی، شرعیات، تاریخ انبیا و ایران، نخست‌نامه، اخلاق مصور، صد درس و علم الاشیا بوده است (ساکما، ۲۶۸۹۳ـ۲۹۷).

عبدالحسین‌خان امیر منتخب رئیس معارف بارفروش، در سال ۱۳۳۳ق/۱۲۹۳ش، مدرسهٔ بنات را به نام همسر خود شکوه‌الزمان «شکوهیه» نامید (قلی‌پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۷۵). مدرسهٔ شکوهیه به مدت شش سال با همین نام به حیات خود ادامه داد. در اواخر سال ۱۳۳۸ق/۱۲۹۹ش. ملوک کیا دیپلمه مدرسهٔ فرانسوی آلیانس تهران، به عنوان مدیر مدرسه منصوب شد (شکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۲۱). خانم کیا نام مدرسه را تغییر داد. او توسط ظهیرالملک حاکم مازندران، اقداماتی انجام داد تا سرانجام نام مدرسه را «مدرسه اناثیه بارفروش» گذاشتند (نیاکی، ۱۳۷۹: ۶۸۱). هرچند که در نامهٔ مدیر مدرسه دخترانه عصمتیه بارفروش به وزیر معارف وقت، نام این مدرسه همچنان شکوهیه بیان شده است. «دو سال است مدرسه‌ای به نام شکوهیه و به مدیریت صبیه آقای منتظم دیوان[۱] اداره شده ....» (ساکما، ۲۹۷۰۲۲۷۸۳). مکان مدرسه همچنان در لُرمحله بارفروش و در یک خانهٔ اجاره‌ای بود. در ۱۳۳۷ق/۱۲۹۸ش. مدرسه با شش کلاس ابتدایی کامل شد. بعدها در ۱۳۴۴ق/۱۳۰۴ش. خانم ملوک کیا دو کلاس هفت و هشت از دورهٔ اول متوسطه را نیز به صورت غیررسمی دایر کرد. علاوه بر خانم کیا، خانم‌ها فخری حافظی و شوکت آشتی بقایی نیز از کارکنان مدرسه بودند (قلی‌پور گودرزی و الهی، ۱۳۹۳: ۷۵). مدرسه اناثیه در شهر بارفروش با همت و تلاش خانم ملوک کیا و همکارانش با وجود همهٔ کمبودها و کاستی‌ها در تعلیم و تربیت دختران به فعالیت خود ادامه داد. شبانی رئیس معارف ایالت طبرستان، در گزارشی در ۲ سرطان[۲] ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. به وزیر معارف وقت دربارهٔ کوشش‌های خانم مدیر چنین نوشته است: «تا هنگام ورود فدوی به طبرستان

۱ «منتظم‌دیوان» پدر ملوک کیا مدیر مدرسهٔ اناثیه بود.

۲ برابر با ماه تیر. ر.ک. به: نبئی، ۱۳۶۶: ۴۲.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

شش هفت مدرسه ناقص دولتی که یکی از آنها مدرسه نسوان بارفروش بوده و فقط بـرآن می‌توان در نتیجه زحمات خانم مدیره محترمه‌اش اطلاق اسم مدرسه نمود وجـود داشـت. درحالی‌که به کلی فاقد معلمین تحصیل‌کرده بـوده» (سـاکما، ۲۹۷۰۲۲۷۸۳). نیمـا یوشـیج شاعر نامدار به واسطهٔ همسرش عالیه جهانگیری که معلم دبستان دوشیزگان سـعدی بـود، با خانم کیا آشنا شده و از جدیت و استقامت قابـل تحسـین او یـاد کـرده اسـت (شـکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۲۲).

مدرسهٔ دخترانه اناثیه بارفروش نیـز بـا شـهریه دانـش‌آمـوزان اداره مـی‌شـد. در سـال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش، ظهیرالملک حاکم مازندران که ریاست معارف و اوقاف نیز با او بود، ضمن قراردادی با ادارهٔ مالیه، مقرر کرد که مدارس مازنـدران، مـدارس دولتـی محسـوب شوند و پس از وضع شهریهٔ دانش‌آموزان، کسر بودجهٔ هر مدرسه از محل درآمدهای هـر شهر پرداخت شود (ساکما، ۲۹۷۰۲۲۷۸۳). به موجب این قرارداد وضعیت مـالی مـدارس، از جمله مدرسهٔ اناثیه بهتر از گذشته شده بود.

در سال ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. مدرسهٔ اناثیه دارای شش کلاس (کلاس‌های نیم، یـک، دو، سه، چهار و پنج) بود و مقرر شد پس از امتحانات پایان سال، کلاس ششم نیـز در مدرسـه تشکیل شود. عمدهٔ چالش و مشکلات مدرسه در این سال کمبود معلم بود. با وجود آنکـه مدرسه شش کلاس شده بود، اما سه معلم در کـلاس‌هـای یـک، دو و سـه و یـک معلـم قرائت قرآن –خانم قرائتی– کار تدریس را برعهـده داشـتند. مـدیر پـرتلاش مدرسـه ایـن کاستی را با حضور خود در کلاس‌هـای چهـار و پـنج و تـدریس دانـش‌آمـوزان برطـرف می‌کرد. او از رئیس معارف بارفروش درخواست استخدام دو معلم برای مدرسه و یا تعیین بودجه‌ای برای به کارگیری دو تا از شاگردان خوب کلاس پـنجم کـه توانـایی تـدریس و معلمی را دارند، کرده بود. همچنین او تقاضا کرده بود که حقوق خانم قرائتی معلـم قـرآن مدرسه نیز افزایش یابد (همان، ۲۹۷ـ۰۲۲۹۴۳).

مدیر مدرسه در ۱۳۴۱ق/۱۳۰۲ش. درخواست خود مبنی بر استخدام یـک معلـم بـا اعتبار پانزده تومان را دوباره مطرح کرد (همان، ۲۹۷۰۲۲۷۸۳).

امتحانات مدرسهٔ اناثیه هر ساله در ماه جوزا با حضور هیئت ممتحنه شـامل بزرگـان شهر برگزار می‌شد. براساس ورقهٔ صورت امتحانات در ۱۳۴۱ق/۱۳۰۲ش. از دانش‌آموزان

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

کلاس چهارم در درس‌های قرآن، شرعیات، جغرافی، دستور، هندسه، تأدیب البنات، قرائت، تاریخ، دیکته، حساب و سیاق امتحان به عمل آمد. هیئت ممتحنه شامل خانم اعظام‌السلطنه، خانم امیراشرف، خانم امیرپنج، نواب عالیه، خانم امام جمعه، خانم رئیس مالیه، تاج‌الملوک، افسرالملوک، خانم خبیرالملک، صبیه آقا شیخ فضل‌الله مرحوم اقدس و خانم حکیم‌باشی بوده‌اند که پای ورقه را امضا کردند و به تأیید مدیر مدرسه خانم ملوک کیا رساندند (همان، ۲۹۷۰۳۶۸۳۸).

با وجود حضور بانوان برای نظارت در امتحان سالانهٔ کلاس چهارم، برای برگزاری امتحان دو نفر دانش‌آموز دختر کلاس ششم مدرسه اناثیه در همین سال با مشکل روبه‌رو شدند؛ زیرا از میان خانم‌های شهر کسی نبود که شایستگی حضور در هیئت ممتحنهٔ کلاس ششم را داشته باشد. از این رو بنا بر تقاضای اولیای دانش‌آموزان، امتحان با حضور حجةالاسلام آقای سیف‌الاسلام از علمای طراز اول بارفروش و اشخاص سالخورده و پیران شهر برگزار شد (همان).

مخارج برگزاری امتحان دانش‌آموزان مدرسه اناثیهٔ بارفروش در ماه جوزای[1] سال ۱۳۴۱ق/۱۳۰۲ش، بالغ بر هجده تومان و هشت قران و پانزده شاهی بود که شامل کرایهٔ چادر در مدت نُه روز، کرایهٔ حمل‌ونقل صندلی و میز، قند چهارونیم من، چای، تنباکو دو من، سیگار، کبریت، قهوه و سه لنگه ذغال بوده است. گزارش مخارج امتحان مدرسه از طریق آقای اسدالله نوری رئیس معارف بارفروش، به وزارت معارف اعلام شد تا وجهی برای پرداخت آن اختصاص یابد، اما وزارت معارف به علت عدم پیش‌بینی آن در بودجهٔ سالانه، مبلغی برای آن پرداخت نکرد (همان).

در آبان ۱۳۰۴ش/۱۳۴۴ق. توسط مدیر مدرسهٔ دولتی اناثیه کلاس‌های اکابر برپا شد. برگزاری این کلاس‌ها در معابر عمومی شهر اعلان شد. کلاس‌های اکابر هر روز، روزی سه ساعت قبل از ظهر تعیین شد که زمان استراحت و فراغت از تدریس مدیر مدرسه بوده است (همان، ۲۹۷۰۲۱۴۷۳).

مدرسهٔ دخترانه عصمتیه بارفروش

از این مدرسه اطلاع چندانی در دست نیست. سال تأسیس آن را به احتمال

۱ سومین برج از بروج دوازده‌گانه برابر با ماه خرداد.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.14.54.4.6]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

۱۳۳۷ق/۱۲۹۸ش. دانسته‌اند. نام مؤسس، زمان دقیق تأسیس مدرسه و محل آن نامعلوم است. براساس ورقهٔ احصائیهٔ وزارت معارف، در ۱۳۴۶ق/۱۳۰۶ش. مدرسهٔ عصمتیه بارفروش ۳۷ دانش‌آموز داشته که پانزده نفر به صورت رایگان تحصیل می‌کرده‌اند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۳۲؛ شکری فومشی، ۱۳۷۹: ۳۴۵). براساس یک سند بدون تاریخ که نامهٔ خانم مدیر مدرسه به وزارت معارف است، خانم مدیر که مؤسس مدرسه عصمتیه است، خود را اصلاً تهرانی معرفی کرده که دوازده سال پیش از نوشتن نامه، در محلهٔ سید نصیرالدین تهران مدرسه‌ای به نام عصمتیه را اداره می‌کرده و در خدمت تعلیم و تربیت دختران بوده است. به واسطهٔ «اوضاع طبیعت» از تهران به مازندران آمده و در شهر بارفروش اقامت گزیده است. به گفتهٔ او، هنگام ورود به شهر بارفروش، این شهر فاقد مدرسه –به احتمال مدرسهٔ دخترانه– بوده و به همین دلیل او تصمیم به تأسیس مدرسهٔ عصمتیه در بارفروش گرفته و در تعلیم و تربیت دختران کوشیده است (ساکما، ۲۹۷۰۲۲۷۸۳).

همان‌گونه که پیشتر آمد، نخستین مدرسهٔ دخترانه بارفروش در ۱۳۳۲ق/۱۲۹۲ش. تأسیس شده است. اگر ادعای مدیر عصمتیه را بپذیریم، مدرسهٔ او باید نخستین مدرسهٔ دخترانه شهر باشد که سال تأسیس آن پیش از ۱۳۳۲ق/۱۲۹۲ش. بوده است؛ زیرا او در نامهٔ خود بیان کرده زمانی که به بارفروش آمده، شهر فاقد مدرسهٔ دخترانه بوده است. در جای دیگری از این سند، خانم مدیر اشاره کرد که دو سال پیش مدرسه‌ای به نام شکوهیه و به مدیریت صبیهٔ آقای منتظم دیوان (ملوک کیا) تأسیس شد. بدین ترتیب می‌توان احتمال داد که مدرسهٔ عصمتیه پیش از این تاریخ تأسیس شده بود (همان).

براساس این سند، مدرسهٔ عصمتیه دارای کلاس‌های یک تا چهار بوده و براساس برنامهٔ وزارت معارف فعالیت می‌کرده است. تدریس دانش‌آموزان توسط خانم مدیر، عروس او که معلم کلاس یک بوده و دو نفر معلم کلاس دو و سه انجام می‌شد. محل مدرسه نامعلوم، ولی اجاره‌ای بوده است. اجارهٔ خانه، حقوق فرّاش مدرسه و ملزومات آموزشی، همه به عهدهٔ مدیر مدرسه بوده است. مدرسه ماهیانه هفت هشت تومان درآمد داشته و بیست دانش‌آموز را به صورت رایگان پذیرفته بود. خانم مدیر در این نامه از وزارت معارف تقاضا کرده بود که این مدرسه را جزو مدارس دولتی به حساب آورند و

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

بودجهٔ مشخصی برای آن معیّن کنند تا در بودجهٔ معارف بارفروش قرار گیرد. همچنین یک معلم کلاس چهار و پنج را با حقوق مکفی از تهران استخدام کنند و به بارفروش بفرستند (همان) براساس نامه‌ای به تاریخ ۲۲ برج اسد،[۱] تقاضای دولتی شدن مدرسه به علت عدم پیش‌بینی بودجهٔ سالانه و بی‌محل بودن آن، مورد پذیرش وزارت معارف قرار نگرفت (همان).

مدرسهٔ ملی عفتیه بارفروش

این مدرسه –به احتمال دخترانه– در سال ۱۳۳۶ق/۱۲۹۷ش. دارای دو کلاس، دو معلم و ۳۴ دانش‌آموز بوده است. اطلاعی از نام مؤسسان، زمان تأسیس و چگونگی شکل‌گیری مدرسه در دست نیست (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۴۳۱).

شاهور در کتاب خود از دو مدرسهٔ دخترانه در ساری و بارفروش متعلق به بهاییان یاد کرده است. هیچ گونه اطلاعی از سال تأسیس و مؤسسان این دو مدرسه در دست نیست. در بارفروش از قمرخانم ممتازی به عنوان یکی از معلمان مدرسه و در ساری، نیره ابراری و سلطنت خانم وارثه به عنوان مدیر یاد شده است (شاهور، ۲۰۱۳م: ۲۷۴،۲۸۵).

مدرسهٔ تربیت بنات ساری

تا سال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. مراکز آموزشی شهر ساری شامل هفت مدرسهٔ علوم دینی به نام‌های سلیمان‌خان، حاج درویش‌علی، حاج مصطفی‌خان، امامیه، نواب علیه، رضاخان و مادر شاهزاده؛ و دو مدرسه به سبک جدید به نام‌های مدرسهٔ دولتی نصرت احمدی (تأسیس ۱۳۳۰ق/۱۲۹۱ش) و دبستان ملی تأیید (تأسیس ۱۳۳۵ق/۱۲۹۶ش) (ساکما، ۲۹۷۰۲۰۸۵۸) و هفت مکتب‌خانه به نام‌های مکتب شیخ غلامعلی در محل مدرسهٔ سلیمان‌خان، مکتب میرزا محمدعلی در مدرسه حاج مصطفی‌خان، مکتب میرزا علی‌اصغرخان در مدرسه حاج مصطفی‌خان، مکتب شیخ تقی مقدس در محله چال مسجد، مکتب زینب‌خانم در محله چال مسجد، مکتب مسکین در محل تکیهٔ حاج حیدرعلی و مکتب سید عبدالحسین در محل مدرسه نواب علیه بود (همان، ۲۹۷۰۱۳۷۲۶).

---

۱ پنجمین برج از بروج دوازده‌گانه برابر با ماه مرداد.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

به جز مکتب‌خانهٔ زینب‌خانم در محله چال مسجد کـه مخـتص دختـران بـود، سـایر مراکز آموزشی شهر به پسران اختصاص داشت. در اوضاع نابسـامان اواخـر عصـر قاجـار، وضع آموزش شهر ساری بسیار نامطلوب بود[۱] و آموزش دختران ساروی نیز به مراتـب از جهت کمیت و کیفیت نازل‌تر از آموزش پسران بود. این مسئله برای خانم فاطمـه وکیلـی که در سال ۱۳۳۷ق/۱۲۹۸ش. به همراه همسر خود آقای رضاقلی‌خان مهندس رئیس وقت ممیزی مالیه مازندران، به ساری آمده بود، دردناک می‌نمود. از ایـن رو شـخص مزبـور بـا همـت خـود و همسـرش، نخسـتین مدرسـهٔ ابتـدایی دخترانـهٔ سـاری را در سـال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. تأسیس کرد. علاوه بر حمایت‌های مادی و معنوی رضاقلی‌خان مهندس، رئیس معارف ساری شخص علم‌پرور و فرهنگ‌دوست نیز او را در ایـن راه مهـم حمایـت کرده بود. به احتمال بر اثر تشویق‌های او بود که جمعـی از مـردم سـاری از خـانم فاطمـه وکیلـی درخواسـت تأسـیس مدرسـهٔ دخترانـه بـرای تربیـت دختـران کردنـد (همـان، ۲۹۷۰۲۸۷۱۸).

برای تأسیس مدرسه کمیسیونی تشکیل شد و مسائل مالی مدرسه را برعهـده گرفـت. خانم فاطمه وکیلی دختر حاج میـرزا رضـاخان وکیلـی رئـیس تعلیمـات نسـوان ولایـات وزارت معارف که دیپلمه مدرسهٔ آمریکایی تهران بود، به عنوان مؤسس و مدیر مدرسـه، در روز چهارم برج دلو[۲] سال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. یک مدرسهٔ ابتدایی دخترانه را در سـاری به نام «تربیت بنات» در محل اجاره‌ای خانهٔ شیخ جعفـری افتتـاح کـرد. بـا وجـود اینکـه مدارس تربیت بنات در تهران و شهرستان‌ها توسط بهاییان تأسیس شده بود، بـا توجـه بـه اسناد موجود، نمی‌توان رابطه‌ای میـان مؤسسـان ایـن مدرسـه و بهاییـان یافـت. کمیسـیون مدرسه به جمع‌آوری اعانه و تهیهٔ لوازم اولیهٔ مدرسه از قبیل میـز و نیمکـت پرداخـت و مدرسه رونق یافت. به‌طوری که تعداد دانش‌آمـوزان مدرسـه در روز ششـم افتتـاح آن بـه بیست نفر و تعداد دانش‌آموزان تا آخـر سـال ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. بـه ۵۸ نفـر رسـید. کـار آموزش مدرسه برعهدهٔ خانم فاطمه وکیلی و دو معلم دیگر بود. صدیقه تیرگری نیز نـاظم مدرسه بود.

---

۱ براساس گزارش اسناد، جمعیت شهر ساری در سال۱۳۴۳ق/۱۳۰۳ش. حدود هجده‌هزار نفر بود که حـدود سـه‌هـزار نفر آن را کودکان بین ۶ تا ۱۶ سال تشکیل می‌دادند (ساکما: ۲۰۸۵۸ـ۲۹۷).

۲ یازدهمین برج از بروج دوازده‌گانه برابر با ماه بهمن.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

مواد درسی که در مدرسهٔ تربیت بنات ساری به دختران تعلیم داده می‌شد، عبارت بود از:

کلاس اول: دستور فرهنگ جلد اول و جلد دوم، حساب، شرعیات و اخلاق شفاهی.

کلاس دوم: قرآن دو جزء آخر، دستور زندگانی جلد اول، حفظ الصحه سال اول، شرعیات ابتدایی سال اول، علم‌الاشیاء دورهٔ مقدماتی ثریا، جغرافی، حساب دورهٔ مقدماتی میرزا رضاخان، تاریخ مقدماتی سال دوم تألیف ابوطالب‌خان، مشق درشت و ریز، دیکته، نماز، کاردستی.

کلاس سوم: قرآن، اخلاق مصور جلد اول و دوم، دستور زندگانی جلد دوم، دستور زبان فارسی جلد سوم، انشاء جلد اول، تاریخ مختصر ایران، علم‌الاشیاء سال اول، حفظ الصحه جلد دوم، حساب سال اول، جغرافی، هندسه سال اول، شرعیات، مشق خط، دیکته، کاردستی، نماز.

کلاس تهیهٔ دستور فرهنگ الفباء نماز (همان؛ اعتمادزاده و طالبی شلیمکی، ۱۳۹۳: ۳۳۸؛ عنایتی، ۱۳۹۴: ۳۳).

با پیگیری‌های رئیس معارف ساری و خانم فاطمه وکیلی، در چهارم برج حوت[۱] ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. امتیازنامهٔ مدرسه توسط نیّرالملک وزیر معارف وقت صادر شد (ساکما، ۲۹۷۰۲۸۷۱۸).

در آخر حوت ۱۳۳۹ق/۱۳۰۰ش. پیش از عید نوروز، شاگردان مدرسهٔ تربیت بنات ساری آموخته‌های یک ماههٔ خود را در برابر دیدگان خانواده‌هایشان و سایر دعوت‌شدگان به معرض امتحان قرار دادند. دانش‌آموزان کلاس اول جلد اول *دستور فرهنگ* و دانش‌آموزان کلاس دوم *شرعیات و دستور زندگانی* را امتحان دادند. از دانش‌آموزان کلاس سوم که علم‌الاشیاء را تمام کرده بودند، به علت کمبود وقت و مساعد نبودن هوا امتحان به عمل نیامد.

در سال ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. تعداد دانش‌آموزان مدرسه به صد نفر رسید که بنا به نوشتهٔ مدیر مدرسه شش نفر از آنها تهرانی بودند و به علت مأموریت پدرانشان در این مدرسه درس می‌خواندند. از کل شاگردان مدرسه تنها دوازده نفر شهریه می‌پرداختند (شش نفر ماهی پنج قران و شش نفر دیگر ماهی دو و سه قران). سایر دانش‌آموزان نیز به صورت رایگان درس می‌خواندند.

---

۱ دوازدهمین برج برابر با ماه اسفند.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

با بیشتر شدن تعداد دانش‌آموزان، مدرسه با سه مشکل مهم مواجه شد: کمبود معلم، کمبود فضای آموزشی و مشکلات مالی. سه ماه پس از افتتاح مدرسه، به علت اینکه خانه شیخ جعفری نمناک و مرطوب بود، مدرسه به جایی مناسب‌تر انتقال یافت. متأسفانه! در اسناد از مکان جدید مدرسه ذکری به میان نیامده است. خانم وکیلی مدیر مدرسه نیز درصدد جذب معلم‌های دیگری از تهران برآمد. این تلاش او تعداد معلم‌های مدرسه را طی سال ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. به چهار نفر رسانید (همان).

جدول شماره۱: بررسی وضعیت جمعیت ساری و نسبت دانش آموزان با جمعیت آن

سال	تعداد کل جمعیت ساری	تعداد کودکان ۶-۱۶ سال واجب‌التعلیم	تعداد کل دانش‌آموزان ساری	میزان درصد کل دانش‌آموزان به تعداد کودکان	میزان درصد دانش‌آموزان پسر	میزان درصد دانش‌آموزان دختر
۱۳۰۳	۱۸۰۰۰	۳۰۰۰	۴۸۱	٪۱۶	٪۶۶/۱	٪۳۳/۹
۱۳۰۶	۱۸۰۰۰	–	۶۶۱	٪۲۲	٪۶۸/۱	٪۳۱/۹

با نزدیک شدن ماه مبارک رمضان سال ۱۳۰۱/۱۳۴۰ش. مدیر مدرسه دچار مشکل جدیدی شد. از آنجایی کمیسیون مدرسه حمایت مالی را برعهده داشت، قصد دخالت در امور مدرسه را داشت و این کار را با اعلام تعطیلی مدرسه در ماه مبارک رمضان انجام داد. این عمل با مخالفت شدید خانم فاطمه وکیلی و همسر او آقای رضاقلی‌خان مهندس روبه‌رو شد. رضاقلی‌خان مهندس طی دو نامه در مورخه‌های ۷ و ۱۰ برج ثور[1] از رئیس معارف ساری خواسته بود که به منظور بی‌نتیجه نماندن تلاش آموزش سه ماههٔ کارکنان مدرسه، از مداخلهٔ کمیسیون برای تعطیلی مدرسه جلوگیری کند. وی همچنین اعلام کرد با توجه به اینکه کمیسیون مزبور از ابتدای سال ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. کمک‌های مالی خود را قطع کرده، حاضر است تمام هزینه‌های مالی مدرسه را برعهده بگیرد. رئیس معارف ساری نیز همین‌گونه عمل کرد. بدین ترتیب، مدرسه در ماه مبارک رمضان، از شش

۱ دومین برج برابر با ماه اردیبهشت.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

ساعت تا یک ساعت مانده به غروب دایر بود (همان).

گویا اقدامات آقای رضاقلی‌خان مهندس نتوانست مشکلات مالی مدرسه را مرتفع سازد. از این رو مدیر مدرسه خانم وکیلی در ۲۳ اسد ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. از وزیر معارف درخواست کمک مالی کرد. کمک‌های مالی وزارت معارف از طریق ادارهٔ معارف ساری از برج سنبله[1] ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. آغاز شد و ماهیانه طبق پیشنهاد خانم وکیلی نیمی از هزینه‌های مدرسه یعنی ۵۰ تومان در اختیار او قرار داده می‌شد. بنا بر نوشتهٔ مدیر مدرسه، در ۷ دلو همان سال او توانسته بود با ماهی ۳۰ تومان شهریهٔ شاگردان و ۵۰ تومان کمک‌های مالی ادارهٔ معارف ساری، مدرسه را اداره کند. گفتنی است به منظور آینده‌نگری و دولتی کردن مدرسهٔ تربیت بنات، بودجهٔ پیشنهادی در ۷ دلو ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. به ترتیب زیر برای دریافت کمک‌های بیشتر دولتی به ادارهٔ معارف ساری ارائه شد:

«کرایه خانه ده تومان، دو معلمه کلاس سه و چهار که باید دارای تصدیق یکی از مدارس عالی طهران باشند چهل تومان، معلمه کلاس دوم ۱۲ تومان، کلاس اول ده تومان، معلمه تهیه و شرعیات دو نفر پانزه تومان، خدمتکار شش تومان، مخارج متفرقه ده تومان، سریدار هفت تومان، جمع کل یکصد و ده تومان در مقابل این مخارج عایدات داخلی مدرسه سی تومان بتابراین ماهی هشتاد تومان اعتبار لازم خواهد شد» (همان).

بودجهٔ پیشنهادی خانم وکیلی مدیر مدرسهٔ تربیت بنات، طی نامه‌ای در ۹ دلو ۱۳۴۰ق/۱۳۰۱ش. به وزیر معارف ارائه و از وی درخواست شد به پیشنهاد مزبور توجه نشان دهد و آن را در بودجهٔ سال آینده در نظر بگیرد. این مسئله مورد توجه وزیر معارف و حمایت او قرار گرفت.

بنا بر صورت احصائیه (آمار)، کارکنان مدرسهٔ بنات ساری در ۲۰ بهمن ماه ۱۳۰۴ش. به شرح زیر بودند (همان، ۲۹۷۰۲۰۸۵۸).

۱ ششمین برج برابر با ماه شهریور.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

جدول شمارهٔ ۲: فهرست کارکنان مدرسه تربیت بنات ساری

ردیف	نام	وظیفه
۱	فاطمه‌خانم	مدیر و معلم کلاس‌های پنجم و ششم و خیاطی و هنر یدی (دستی) و ورزش
۲	صدیقه‌خانم	معلم کلاس چهارم
۳	فروغ زمان	معلم کلاس سوم
۴	زینب‌السادات	معلم کلاس دوم
۵	فاطمه‌خانم	معلم کلاس تهیه قسمت اول
۶	فاطمه‌خانم	معلم کلاس تهیه قسمت اول
۷	زینب‌خانم	معلم کلاس تهیه قسمت دوم
۸	خانم نجفی	معلم کلاس اکابره
۹	خانم شریفه	معلم قرآن مجید و نماز
۱۰	آقا میرزا اسماعیل	معلم خط
۱۱	بی‌بی‌جان	خادم مدرسه
۱۲	مشهدی باقری	سرایدار
۱۳	حسین	خادم مدرسه

براساس ورقهٔ احصائیهٔ مدارس ساری، جمعیت شهر ساری در سال‌های ۱۳۰۳–۱۳۰۶ش. حدود هجده‌هزار نفر بود و از این تعداد حدود سه‌هزار نفر را اطفال بین ۶ تا ۱۶ سال تشکیل می‌دادند. در سال ۱۳۰۳ش. تنها ۱۶٪ از جمعیت دختر و پسر ۶ تا ۱۶ سالهٔ ساروی برای تحصیل وارد مدرسه شدند. این مقدار در سال ۱۳۰۶ به ۲۲٪ افزایش یافت. جمعیت دانش‌آموز دختر و پسر شهر ساری در سال ۱۳۰۳ش. ۴۸۱ نفر بود که ۳۳/۹٪ آن را دانش‌آموزان دختر تشکیل داده بودند. در سال ۱۳۰۶ش. تعداد دانش‌آموزان دختر و پسر شهر ساری به ۶۶۱ نفر افزایش یافت که ۳۱/۹٪ آن دانش‌آموزان دختر بودند. این آمار نشان می‌دهد که آموزش دختران مورد توجه بخشی از مردم شهر قرار گرفته بود. با بررسی نام پدران دختران دانش‌آموز مدرسهٔ تربیت بنات در سال ۱۳۰۴ش. حتی می‌توان

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

به جایگاه سیاسی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و شغلی آنان نیز پی برد. برخی نام‌ها و القاب چون حاج محمدمیرزا، شاهزاده حسن‌میرزا، نادرمیرزا، شاهزاده اسمعیل‌میرزا، عبدالله‌میرزا، مصطفی‌خان، میرزا محمودخان، سالار معظم، انتظام‌دفتر، نائب‌عیسی‌خان، سعیددیوان، ناظم‌دیوان، یاورخان، معاون‌دیوان و رضاقلی‌خان مهندس، نشان دهندهٔ توجه خانواده‌های شاهزادگان قاجاری و صاحب‌منصبان سیاسی، نظامی و اداری به بهره‌مندی دختران آنان از تربیت نوین است. در کنار نام این اشخاص، نام‌های دیگری چون شیخ حاج‌آقا، شیخ محمد، شمس‌الذاکرین، آقاشیخعلی، فخرالعارفین، سلطان‌الذاکرین، ملاجعفر، شیخ محسن، آقا شیخ علی‌اکبر، رئیس‌السادات، ثقهٔ‌الاسلام، آقا شیخ زین‌العابدین و قطب‌العارفین به روشنی می‌رساند که افرادی با جایگاه دینی و مذهبی در شهر نیز برای تعلیم و تربیت دختران خود دل به آموزش‌های نوین بسته بودند. از میان تحصیل‌کردگان و افراد باسواد، با نام‌های دکتر سنگ، مجدالاطباء، دکتر حشمت، دکتر سید محمدعلی‌خان، میرزا احمد و میرزا حبیب برمی‌خوریم. همچنین القابی نظیر افتخارالتجار و مشیرالتجار، از حضور دختران بازرگانان در مدرسهٔ تربیت بنات حکایت دارد. جالب‌تر از همه، وجود نام‌هایی از سایر شهروندان و صاحبان حِرَف و مشاغل است. مانند استاد حسین معمارباشی، استاد صفر، استاد سلیمان، کربلایی اسمعیل، مشهدی خدابخش، بابا عبدالله، مشهدی قنبر و غلامحسین؛ که نشان از علاقه‌مندی آنان به دریافت آموزش‌های نوین توسط دختران آنها دارد. به‌طور کلی این نام‌ها و القاب گوناگون تمایل اقشار مختلف شهری به آموزش دختران و گسترش و نفوذ مدرسهٔ دخترانه را در میان طبقات و اقشار شهر ساری نشان می‌دهد.

جدول شماره ۳: بررسی وضعیت مشاغل اولیای دانش‌آموزان و پرداخت شهریهٔ آنان در سال۱۳۰۴خورشیدی

مشاغل و جایگاه اجتماعی	تعداد پرداخت شهریه	تعداد رایگان	با لوازم تحصیل	لباس	تعداد کل
تحصیل‌کرده‌ها	۲	۴	۱	۰	۶
روحانیان	۱۰	۳۱	۹	۷	۳۶

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

ادامه جدول شماره ۳

شاهزادگان و خوانین	۱۲	۱۸	۴	۱	۲۸
تجار	۱	۳	۰	۰	۴
صاحب‌منصبان اداری و نظامی	۱۲	۱۰	۳	۱	۲۲
صاحبان حرف و مشاغل	۱۸	۱۵	۳	۰	۳۳
سایر مشاغل	۳۰	۱۱۸	۶۰	۲۸	۱۴۸
جمع کل	۸۵	۱۹۹	۸۰	۳۷	۲۸۴

مدرسهٔ تربیت بنات ساری در سال ۱۳۰۰ش. دارای ۵۸ دانش‌آموز، سال ۱۳۰۱ش. ۱۰۰ دانش‌آموز، سال ۱۳۰۳ش. ۱۶۳ دانش‌آموز، سال ۱۳۰۴ش. ۲۸۷ دانش‌آموز، سال ۱۳۰۶ش. ۲۱۱ دانش‌آموز و سال ۱۳۰۸ش. ۱۳۲ دانش‌آموز دختر بود (همان؛ همچنین سندهای شمارهٔ ۲۹۷۰۲۸۷۱۸؛ ۲۹۷۰۱۳۷۲۶؛ ۲۴۰۰۰۲۴۱۳)

جدول شمارهٔ ۴: تعداد دانش‌آموزان مدرسهٔ تربیت بنات ساری طی سال‌های ۱۳۰۰–۱۳۰۸ش.

سال	تعداد کل دانش‌آموزان دختر	تعداد دانش‌آموزان شهریه بده	تعداد دانش‌آموزان رایگان
۱۳۰۰	۵۸	–	–
۱۳۰۱	۱۰۰	۱۲	۸۸
۱۳۰۳	۱۶۳	۶۵	۹۸
۱۳۰۴	۲۷۳	۷۴	۱۹۹
۱۳۰۶	۲۱۲	۲۴	۱۸۸
۱۳۰۸	۱۳۲	–	–

براساس اسناد، کوچک‌ترین دانش‌آموز دختر مدرسهٔ تربیت بنات در سال ۱۳۰۳ش. تنها ۵ سال داشته و بزرگ‌ترین آنها ۱۶ ساله بود. در سال ۱۳۰۶ش. کوچک‌ترین دانش‌آموز مدرسه ۶ ساله و بزرگ‌ترین آنها ۲۰ ساله بود. تعداد کل فارغ‌التحصیلان دورهٔ

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

شش سالهٔ ابتدایی تا سال ۱۳۰۶ش. سیزده نفر بودند که تعداد هشت نفـر از آنـان در سـال ۱۳۰۶ش. فارغ‌التحصیل شده بودند.

جدول شمارهٔ ۵: تعداد دانش‌آموزان مدرسهٔ بنات به تفکیک کلاس‌های مختلف طی سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۶ش.

کلاس / سال	تهیه	اول ابتدایی	دوم ابتدایی	سوم ابتدایی	چهارم ابتدایی	پنجم ابتدایی	ششم ابتدایی	جمع کل
۱۳۰۳	۸۴	۴۷	۱۶	۱۰	۳	۳	–	۱۶۳
۱۳۰۴	۱۵۶	۴۷	۴۰	۱۰	۱۲	۵	۳	۲۷۳
۱۳۰۶	۱۰۰	۲۷	۲۴	۲۳	۲۳	۸	۷	۲۱۲

تعداد معلمان مدرسهٔ تربیت بنات در سال ۱۳۰۰ش. ۲ نفر؛ سال ۱۳۰۱ش. ۴ نفر، و سـال ۱۳۰۳ش. ۶ نفر، و در سال‌های ۱۳۰۴، و ۱۳۰۶ش. ۱۰ نفر، و در سال ۱۳۰۸ش. ۹ نفر بود.

جدول شمارهٔ ۶: بررسی تعداد دانش‌آموزان و نسبت معلمان مدرسهٔ تربیت بنات ساری و شهریهٔ آن به تفکیک سال

سال	تعداد کل دانش‌آموزان	تعداد کلاس‌ها	تعداد معلمان	تعداد دانش‌آموزان رایگان	تعداد دانش‌آموزان با شهریه
۱۳۰۰	۵۸	۳	۳	–	–
۱۳۰۱	۱۰۰	۴	۴	۸۸	۱۲
۱۳۰۳	۱۶۳	۵	۶	۹۸	۶۵
۱۳۰۴	۲۷۳	۶	۱۰	۷۴	۱۹۹
۱۳۰۶	۲۱۲	۶	۱۰	۲۴	۱۸۸
۱۳۰۸	۱۳۲	–	۹	–	–

درآمد سالانهٔ مدرسه تربیت بنات در سال ۱۳۰۳ش. ۸۵۰ تومان بوده کـه ۶۰۰ تومـان آن از محل درآمد دولتی و ۲۵۰ تومان دیگر از شهریهٔ دانش‌آموزان بـه دسـت آمـده بـود. هزینه‌های مدرسه نیز در همین سال ۶۵۰ تومان بود. بدین ترتیب، مدرسهٔ تربیت بنـات در

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

سال ۱۳۰۳ش. ۲۰۰ تومان سوددهی داشت.

در سال ۱۳۰۶ش. درآمد مدرسه ۱۳۲۰ تومان بوده که ۱۰۸۰ تومان آن از محل درآمد دولتی و ۲۴۰ تومان دیگر از محل درآمد شهریهٔ دانش‌آموزان بود. هزینه‌های مدرسه در این سال ۱۳۲۰ تومان بود.

جدول شمارهٔ ۷: میزان درآمد و هزینه‌های مدرسهٔ دخترانه تربیت بنات ساری طی سال‌های ۱۳۰۳ و ۱۳۰۶ش.

سال	درآمد به تومان			هزینه به تومان
	دولتی	شهریه	جمع کل	
۱۳۰۳	۶۰۰	۲۵۰	۸۵۰	۶۵۰
۱۳۰۶	۱۰۸۰	۲۴۰	۱۳۲۰	۱۳۲۰

مقایسهٔ درآمدی مدرسه تربیت بنات در سال‌های ۱۳۰۳ و ۱۳۰۶ش. نشان می‌دهد که مقدار ۴۸۰ تومان درآمد دولتی در سال ۱۳۰۶ش. افزایش یافته، اما درآمد از محل شهریهٔ دانش‌آموزان ۱۰ تومان کاهش یافته است. همچنین مخارج مدرسهٔ تربیت بنات در سال ۱۳۰۶ش. به نسبت سال ۱۳۰۳ش. مقدار ۶۷۰ تومان افزایش یافت.

انواع اثاثیهٔ مدرسه بنات و تعداد آن در سال ۱۳۰۳ش. به شرح زیر بود:

میز شاگرد: ۳۰ عدد؛ نقشهٔ جغرافیا: ۹ عدد؛ نیکمت: ۳۶ عدد؛ دفاتر مدرسه: ۹ جلد؛ میز معلم: ۷ عدد؛ ساعت: ۱ عدد؛ صندلی: ۷ عدد؛ تابلوی مدرسه و کلاس‌ها: ۱ عدد؛ تخته‌سیاه: ۷ عدد؛ تخته و پورگرام (برنامه): ۱ عدد.

انواع اثاثیهٔ مدرسه بنات و تعداد آن در سال ۱۳۰۶ش. به شرح زیر بود:

میز شاگرد: ۲۷ عدد؛ تابلو مدرسه و کلاس‌ها: ۱۷ عدد؛ نیمکت شاگرد: ۳۶ عدد؛ دوات: ۷ عدد؛ میز معلم: ۷ عدد؛ لوازم‌التحریر: ۷ عدد؛ صندلی: ۸ عدد؛ منقل: ۱۴ عدد؛ تخته‌سیاه: ۶ عدد؛ زنگ مدرسه با چکش: ۱ عدد؛ نقشهٔ جغرافیا: ۱۴ عدد؛ زنگ رومیزی: ۲ عدد؛ دفاتر مدرسه: ۱۲ جلد؛ خط‌کش: ۲ عدد؛ ساعت: ۱ عدد؛ حصیر: ۲۹ تخته.

خانم فاطمه وکیلی تا ۲۵ شهریور ۱۳۰۶ش. مدیریت مدرسهٔ بنات ساری را برعهده داشت و از این تاریخ تا بهمن ۱۳۰۹ش. مدیریت دبستان برعهدهٔ خانم کوچک تشکری

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021]

(مهری پزشک) بود (همان، ۲۴۰۰۰۲۴۱۳).

نتیجه‌گیری

در پی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اواخر عصر قاجار و به وجود آمدن مدارس به سبک و سیاق نوین و اروپایی، به‌تدریج توجه بانیان مدارس به سمت تأسیس مدارس دختران و تعلیم و تربیت آنان معطوف شد. بی‌بی‌خانم استرآبادی و طوبی رشدیه نخستین مدارس دخترانهٔ عصر قاجار را در تهران دایر کردند. پس از آنها در سایر شهرها نیز افتتاح مدارس دخترانه آغاز شد. این اتفاق در حالی رخ می‌داد که تنها بخش کوچکی از جمعیت دختران از طریق آموزش‌های خانگی توسط معلمان سرخانه و ملاباجی‌ها در مکتب‌خانه‌ها از سواد خواندن و نوشتن بهره می‌بردند.

در تأسیس مدارس، بانیان با دشواری‌هایی روبه‌رو بودند. از یک سو، با مشکلات مالی دست و پنجه نرم می‌کردند و از سوی دیگر، حوادث و رخدادهای سیاسی زمانه، مدارس را با چالش جدی و حتی تعطیلی و انحلال مواجه می‌ساخت. دیدگاه‌های فرهنگی، دینی و مذهبی جامعه نیز موجب کندی گسترش مدارس جدید می‌شد. مدارس دخترانه نیز این موانع را پیش رو داشتند و البته با محدودیت‌های اجتماعی بیشتری روبه‌رو بودند.

نخستین مدارس جدید مازندران در سال‌های آغازین سلطنت مظفرالدین‌شاه دایر شدند، اما تقریباً دو دهه فرصت لازم بود تا مدارس دخترانه نیز پا بگیرند و سهم اساسی در تعلیم و تربیت دختران مازندرانی داشته باشند.

نخستین مدرسهٔ دخترانه مازندران در بارفروش و توسط عده‌ای به سال ۱۳۳۲ق/۱۲۹۲ش. با نام بنات تأسیس شد. این عده که نامشان بر ما پوشیده است، گویا از بهاییان بارفروش بودند. پس از یک سال، مدرسهٔ بنات مورد حمایت عبدالحسین‌خان امیر منتخب رئیس معارف بارفروش قرار گرفت. این مدرسه شش سال با همین نام فعالیت کرد تا اینکه در ۱۳۳۹ق/۱۲۹۹ش. خانم ملوک کیا به مدیریت مدرسه رسید و نام آن را به مدرسهٔ اناثیه بارفروش تغییر داد. ملوک کیا دیپلمهٔ مدرسه فرانسوی آلیانس تهران بود و در بسط و گسترش آموزش دختران بسیار کوشید. او حتی نسبت به دایر کردن کلاس‌های اکابر برای زنان کوشش کرد. او توانست با غلبه بر سختی‌ها و موانع موجود، تعداد

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

کلاس‌های مدرسه را افزایش دهد و در نتیجه، دختران بیشتری را تحت تعلیم و تربیت نوین قرار دهد. سرانجام با تلاش‌های او مدرسه تحت حمایت وزارت معارف قرار گرفت و با استفاده از بودجهٔ معارفی به شکل دولتی اداره شد.

علاوه بر مدارس فوق، دو مدرسهٔ عصمتیه و عفتیه نیز در شهر بارفروش برای تعلیم و تعلم دختران دایر شد. از این دو مدرسه اطلاع چندانی در دست نیست. مدرسهٔ عصمتیه را خانمی اهل تهران که پیشتر مدیر یک مدرسهٔ دخترانه در محلهٔ سید نصیرالدین تهران بود، تأسیس کرد.

در ۱۲۹۷ق/۱۳۳۷ش. فاطمه وکیلی دیپلم مدرسهٔ آمریکایی تهران، به علت ماموریت همسرش رضاقلی‌خان مهندس مالیه، به ساری آمد. وضع نابسامان آموزش دختران ساروی، درخواست اهالی و بزرگان شهر و حمایت‌های رئیس وقت معارف ساری، او را برآن داشت تا نخستین مدرسهٔ دخترانه ساری را با نام تربیت بنات در ۱۳۴۰ق/۱۳۰۰ش. تأسیس کند. کمیسیونی از اهالی شهر برای تأمین مسائل مالی مدرسه تشکیل شد. مدرسه که در برج دلو با ۲۰ دانش‌آموز کار خود را آغاز کرده بود، در پایان سال به تعداد ۵۸ دانش‌آموز دختر رسید. ملاحظهٔ نام دانش‌آموزان و نام پدرانشان نشان می‌دهد که آموزش دختران از سوی طیف‌های مختلف مردم شهر مورد توجه قرار گرفت. با بیشتر شدن تعداد دانش‌آموزان، مدرسه با مشکلاتی از قبیل کمبود معلم و فضای آموزشی روبه‌رو شد که وضع بد و نابسامان مالی نیز آن را تشدید می‌کرد. سرانجام این مدرسه نیز با تلاش‌های مدیر آن به شکل دولتی درآمد و از بودجهٔ وزارت معارف برخوردار شد.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

پیوست‌ها

سند شماره ۱

گزارش امتحان شاگردان کلاس ششم مدرسه اناثیه بارفروش

وزارت معارف و اوقاف

اداره معارف و اوقاف بارفروش

مورخه ۷ برج اسد سچقان ییل ۱۳۰۳

نمره ۱۷۵

ضمیمه هفت تومان اسکناس

مقام منیع وزارت جلیله معارف و اوقاف دامت شوکته

در بیستم جوزا امتحان شاگردان کلاس ششم مدرسهٔ اناثیه با حضور عده ای از معمرین شهر شروع هفت نفر موفق باخذ تصدیقنامه گردیدند که لفا صورت نمرات آنها که بامضای ممتحنین رسیده با هفت تومان وجه تمبر ارسال متمنی است زودتر تصدیقنامه را ارسال فرمایید علت تاخیر در فرستادن نمرات کسالت حصبه ۲۳ روزه اینجانب بوده است .

[امضا] عسگر صاحب جمع [مهر] اداره معارف و اوقاف بارفروش

[۲۹۷ـ۳۶۸۳۸]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4
Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-09 at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021]

سند شماره ۲

درخواست اضافه حقوق معلم قرآن

وزارت معارف و اوقاف

اداره معارف و اوقاف بارفروش

سواد مراسله مدیره مدرسه اناثیه دولتی مورخه ۲۵ شهر شعبان ۱۳۴۰

نمره ۳۸

مقام محترم ریاست معارف و اوقاف بارفروش دامت شوکته

نظر باینکه خانم قرائتی معلمه قرآن مدرسه دو تومان حقوق دارد حالیه تقاضا می نماید که یک مرحمتی در حقش نموده اضافه حقوق بایشان مرحمت شود تا با خیال راحت مشغول خدمات مرجوعه باشد.

محل امضاء مدیر مدرسه (ملوک کیا)

سواد مطابق اصل است

[مهر] اداره معارف و اوقاف بارفروش

[297 - 022943]

سند شماره ۳

تقاضای استخدام معلم

وزارت معارف و اوقاف
اداره معارف و اوقاف بارفروش
سواد مراسله مدیره مدرسه اناثیه دولتی
مورخه ۲۵ شهر شعبان ۱۳۴۰
نمره ۳۷

مقام مبارک ریاست محترم اداره معارف و اوقاف بارفروش دامت شوکته

نظر باینکه مدت یک سال است از موقع امتحان شاگردان کلاس چهار مدرسه اناثیه می گذرد و حالیه دروس کلاس پنج را نیز خاتمه داده اند لهذا مدرسه دارای شش کلاس است که عبارت از (یک) (نیم) (۲) (۳) (۴) (۵) می باشد و پس از امتحان امسال دارای کلاس شش نیز خواهد شد در اینصورت با کمال توقیر و احترام خاطر مبارک را مستحضر میدارد که چنین مدرسه با داشتن سه نفر معلمه کلاسهای یک و دو و سه و یک نفر معلمهٔ قرائت قرآن و خود بنده که دو سال است کلاسهای چهار و ۵ را پیش برده بعدها پیشرفت نخواهد کرد نقدا ۲ نفر معلمه یکی برای کلاس نیم و دیگری برای چهار لازم است اینک با کمال احترام از آن اداره محترم تقاضا میشود بهر وسیله هست یا دو نفر معلمه تهیه فرموده بمدرسه بفرستید و یا اینکه بودجه معین فرمایید تا ۲ نفر از شاگردان کلاس (۵) که در حقیقت قابل معلمی هستند باداره محترم معرفی نمائیم زیاده جسارت است.

محل امضا مدیر مدرسه اناثیه (ملوک کیا)

سواد مطابق اصل است مورخه ۳ برج ثور ایت ئیل ۱۳۰۱

[مهر] اداره معارف و اوقاف بارفروش
[297 - 022943]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-25 at 12:39 +0330]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir on Monday, February 1st 2021]

سند شماره ۴

درخواست اهالی ساری از خانم رضاقلیخان (فاطمه وکیلی) برای تاسیس مدرسه دخترانه

سواد درخواست اهالی ساری از طرف جماعت خواتین

خدمت علیه عالیه خانم رضا قلی خان مهندس مالیه دامت شوکتها

جمعی از اهالی ساری برای تربیت دختران این شهر که تا کنون از معلومات محروم و مهجور مانده اند از آن علیه عالیه خواهش داریم اقدام در تاسیس مدرسه ابتدایی شش کلاسه فرموده ریاست آنمدرسه را نیز از روی پروگرام وزارت معارف تقبل فرمائید زیرا فی الحقیقه کمالات صوری و معنوی و اخلاق حمیده و معلومات جدیده در آن مخدره جمع است و شایستگی دارید البته این جماعت نیز در همراهی این نیت پاک و تکمیل نواقص آن مدرسه مضایقه نخواهیم کرد زیاده عرض نیست.

[۲۹۷ـ۲۸۷۱۸]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-11 at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021]

سند شماره ۵

تقاضای تاسیس مدرسه دخترانه در ساری به نام تربیت بنات

۲ دلو ۱۳۰۰

مقام منیع وزارت جلیله معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه دامت اقباله

کمینه بعد از تحصیلات چندین ساله در مدرسه آمریکایی طهران و اخذ دیپلوم آنجا سه سال است به اتفاق آقای رضاقلیخان مهندس عالی فرنگ که مامور مالیه مازندران است بساری آمده اینجا اقامت دارد اخیرا جمعی از اهالی ساری اصرار در تاسیس مدرسهٔ دوشیزگان باسم تربیت بنات ساری تکلیف کرده و کمینه محض خدمت بعالم انسانیت که ساکنان اناثیه این ارض و بوم بکلی دور از معلومات افتاده اند قبول نمود اینک سواد درخواست آنجماعت را لفا تقدیم داشته مستدعی است که امتیاز نامه تاسیس مدرسه دختران بنام تربیت بنات ساری باسم کمینه ارسال فرمائید که خدمتی بعالم تربیت دوشیزگان این گوشه مازندران نماید.

فاطمه صبیه حاج میرزا رضا خان وکیلی

[۲۹۷ـ۲۸۷۱۸]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

سند شماره ۶

امتیاز نامه مدرسه تربیت بنات ساری

سواد امتیاز نامه مدرسه تربیت بنات ساری

[شیرو خورشید]

دولت علیه ایران

چون مخدره محترمه فاطمه خانم عیال آقای رضاقلیخان مهندس تقاضای امتیاز تاسیس مدرسهٔ اناث در حد ابتدایی بنام مدرسه بنات و بمدیریت مشارالیها در ساری مازندران از وزارت معارف نموده و شرایط قانونی را مطابق ماده ۱۰ و ۱۶ قانون اساسی معارف داراست لهذا بمشارالیه اجازه داده می شود که مدرسه مزبوره را تاسیس نماید مشروط بر اینکه کاملا مقررات و نظامنامه و دستور وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه را رعایت کرده و مواد پروگرام رسمی را دقیقا مجری دارد .

اداره معارف و تعلیمات مسئول صحت اجرای این امتیاز نامه است

۴ برج حوت تخاقوی ئیل ۱۳۰۰

[محل امضای وزیر معارف] نیرالملک

[محل مهر] وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

[۲۹۷ـ۲۸۷۱۸]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021

سند شماره ۷

تقاضای پرداخت نیمی از بودجه مدرسه تربیت بنات ساری توسط وزارت معارف

مقام منیع محترم وزارت معارف

چند روز قبل عریضه تقدیم شد که یکسال است در ساری مدرسه نسوان باسم تربیت بنات ساری بر حسب امتیاز نامه رسمی آن وزارت محترمه تاسیس و صد نفر از دوشیزگان آنولا[یت] که هنوز بعالم علم و معرفت سبقت نکرده و چنین مدرسه در آنجا وجود نداشت اقدام نمودم چون شاگردان متمول نادر و اغلب مجانی است عایدی ندارد صد تومان در هر ماه مخارج آنمدرسه برای کمینه تحمل ناپذیر است لذا استدعا کرده بود که لااقل معادل نصف آنوجه از جانب آنوزارت مرحمت شود که زحمات و مخارج یک ساله بهدر نرود و جمعی از دوشیزگان بتحصیل معلومات اشتغال یافته دعاگوی وجود مبارک بشوند چون جوابی تاکنون مرحمت نشد مبادرت بعریضه ثانی نمود .

کمینه فاطمه وکیلی

مدیره مدرسه بنات ساری

[۲۹۷ـ۲۸۷۱۸]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.44.6.4]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-26 at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021]

سند شماره ۸

گزارش بازدید از مدرسه تربیت بنات ساری

وزارت معارف و اوقاف

اداره معارف و اوقاف ساری

نمره ۴۲۹

بتاریخ ۹ برج دلو ۱۳۰۱

ضیمه سواد

مقام منیع وزارت جلیله معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه دامت شوکته

در تاریخ ۲۵ برج جدی به اتفاق آقایان مدعی العموم و اعضاء عدلیه مدرسه بنات ساری را بازدید و تفتیش نموده حسن ترتیب و انتظام کلاسها و دفاتر و نظافت اثاثیه و ملزومات مدرسه که حاکی از مراقبت و اهتمام مخصوص مخدره فاطمه خانم وکیلی مدیره مدرسه بنات بوده است خوشوقتی و توجه حاضرین را جلب نموده و موجب امیدواری به ترقیات آتیه مدرسه بنات گردید نواقصی که در مدرسه مزبوره از حیث ضیق مکان و جهات صحی مشاهده کرده بود کتبا بخانم مدیره مدرسه خاطر نشان کرده و اینک راپورت جامعی در جواب اداره معارف نگاشته است که سواد آنرا برای تکمیل اطلاع آنمقام منیع ایفاد میدارد امیدواراست توجه مخصوصی در قسمت اخیر راپورت مزبور که مربوط به بودجه سال آتیه مدرسه فوق الذکر است مبذول فرمایند که در موقع تهیه بودجه سنه آتیه احتیاجات مدرسه مزبوره نیز منظور و نواقص موجود در ظل مساعدت آنمقام منیع مرتفع گردد.

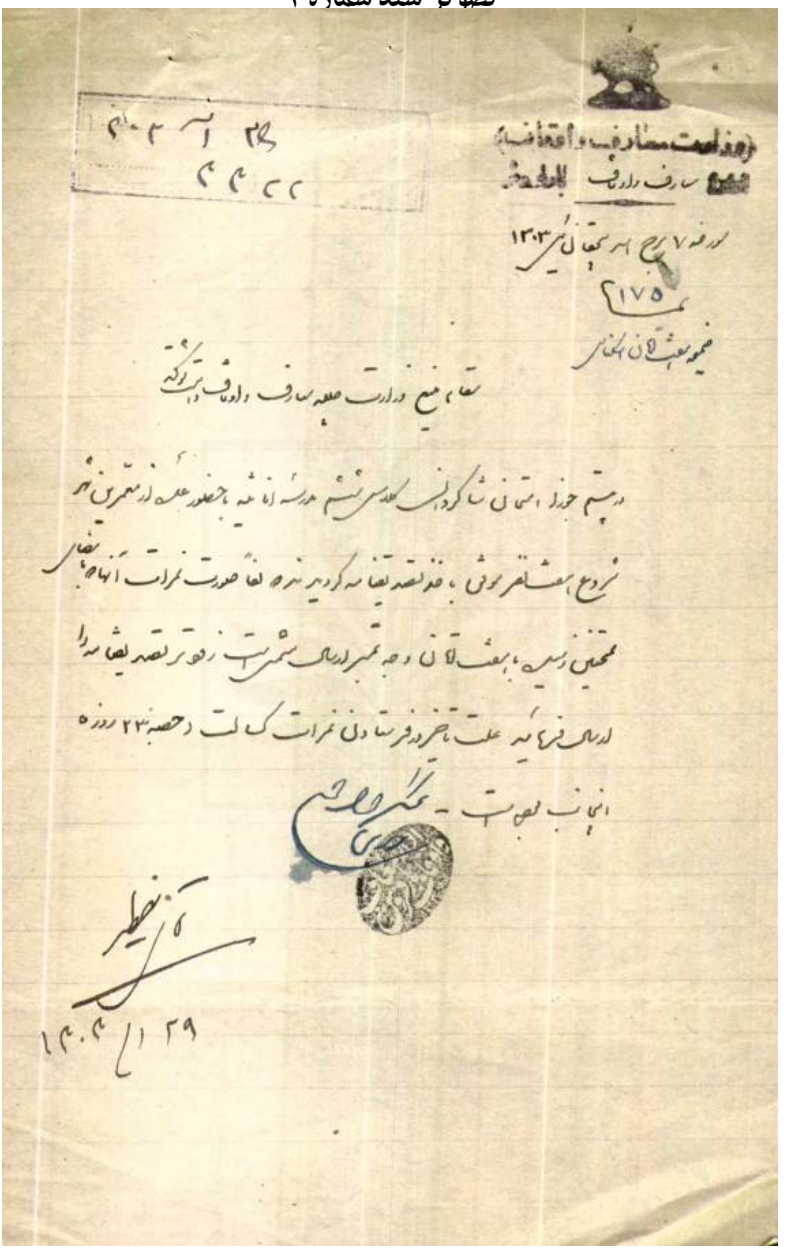
محل امضا مهدی

[مهر] اداره معارف و اوقاف ساری و توابع

[۲۹۷ـ۲۸۷۱۸]

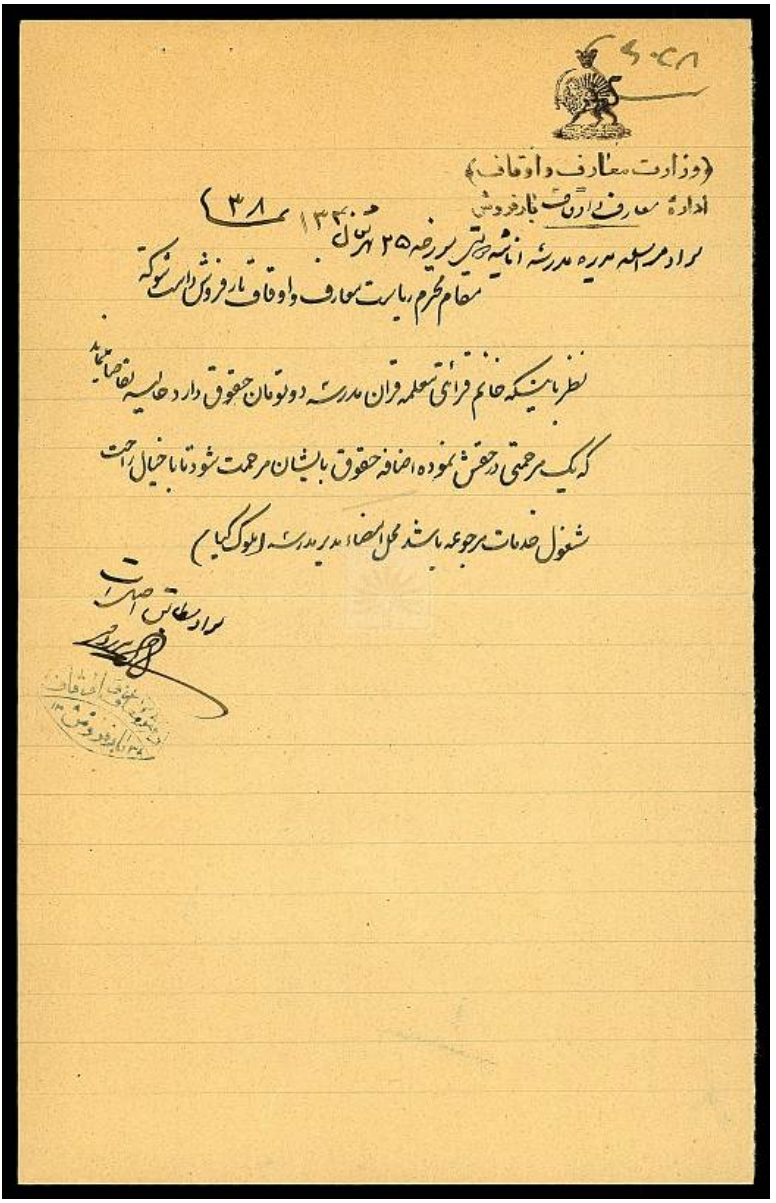
[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:38 +0330 on Monday February 1st 2021]

تصویر سند شماره ۱

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:59 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۲

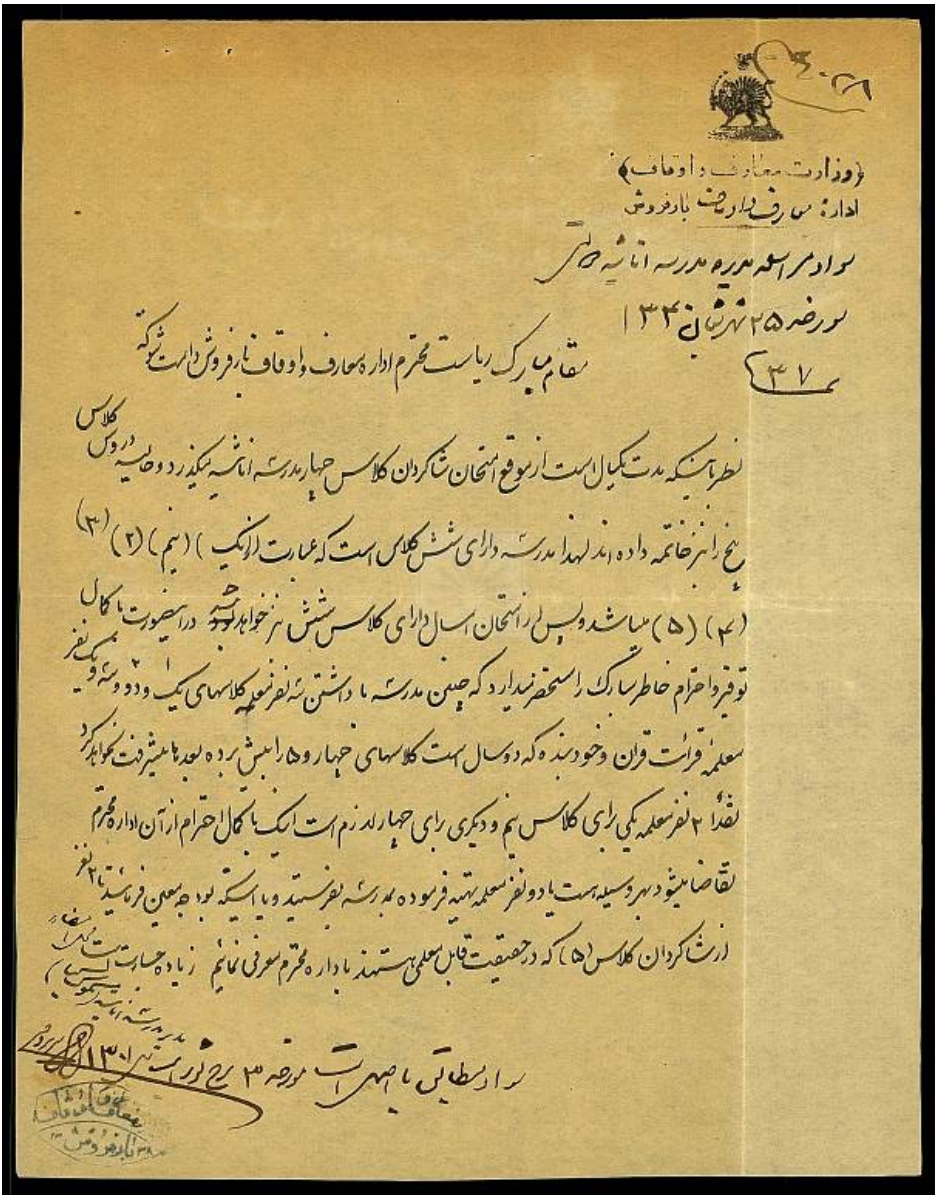
(وزارت معارف و اوقاف)
اداره معارف ناراق ناردوش
۳۸ ۱۳۴۰ شوال ۲۵
برادر مسلمه مدیره مدرسه اناثیه دختران بریزه
معام محترم ریاست معارف و اوقاف ناردوش دامت شوکته

نظر باینکه عایم قرائی تعلمه قران مدرسه دوتومان حقوق دارد عالیه تقاضا نماید
که یک مرحمتی درحقش نموده اضافه حقوق بایشان مرحمت شود تا ما خیال راحت
شغول خدمات مرجوعه باشد محل امضاء مدیر مدرسه اولوکیا

برادر عباس صدرت

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۳

وزارت معارف و اوقاف
اداره صرف دارایی بارفروش

سواد مراسله مدرسه اناثیه حریت
سورخه ۲۵ حوت ۱۳۰۴
نمره ۳۷

مقام مبارک ریاست محترم اداره معارف و اوقاف بارفروش دامت شوکته

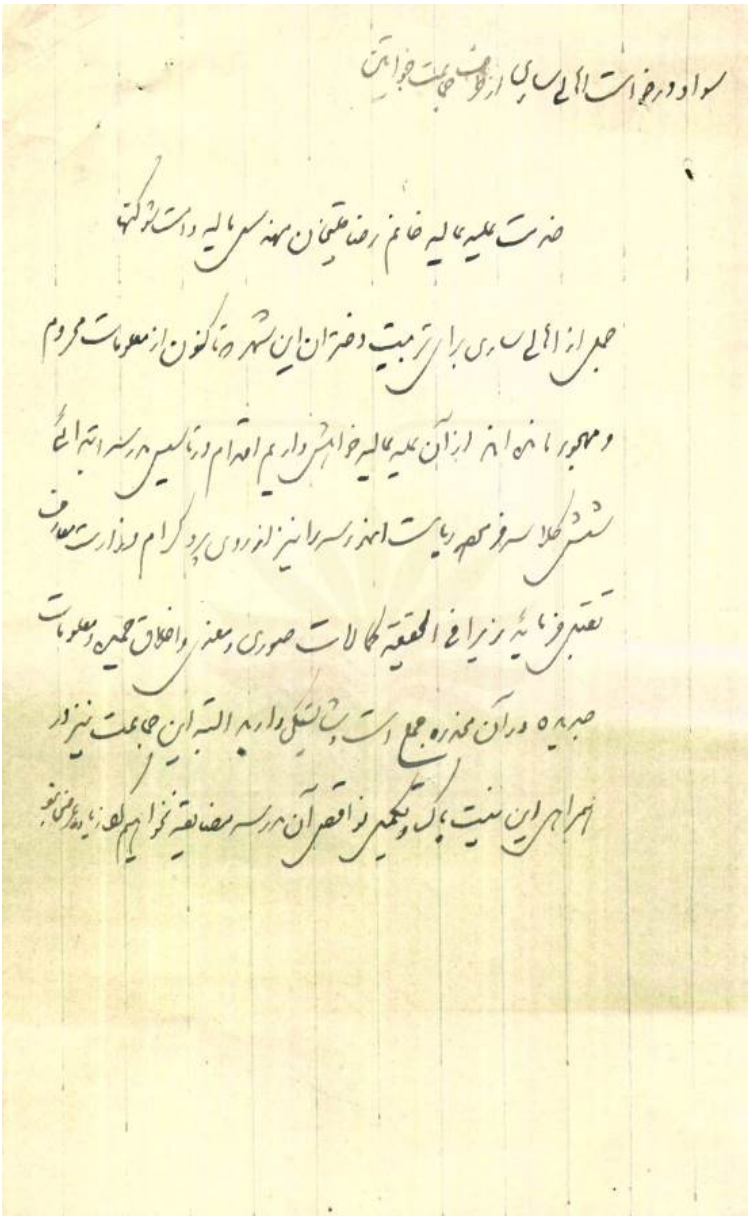
نظر باینکه مدت تکمیل است از موقع امتحان شاگردان کلاس چهار مدرسه اناثیه یکعدد دوسیه دروس کلاس پنج را نیز خاتمه داده اند لهذا مدرسه دارای شش کلاس است که عبارت از (ابتدائی) (نیم) (۲) (۳) (۴) (۵) میباشد و پس از امتحان امسال دارای کلاس شش خواهد بود دراینصورت با کمال توقیر و احترام خاطر مبارک را مستحضر میدارد که چنین مدرسه با داشتن شش نفر معلمه کلاسهای یک و دو و شش و یک نفر معلمه قرائت قرآن و خود بنده که دو سال است کلاسهای چهار و پنج را بیش برده بعد با مشیرت نخواهد کرد لهذا ۲ نفر معلمه یکی برای کلاس نیم و دیگری برای چهار لازم است اینک با کمال احترام از آن اداره محترم تقاضا مینمود دو سه سال است یا دو نفر معلمه تهیه فرموده بمدرسه نفرستید و یا اینکه بودجه معین فرمائید تا ۲ نفر از شاگردان کلاس (۵) که در حقیقت قابل معلمی هستند با داره محترم معرفی نمایم زیاده جسارت است

مدیره مدرسه اناثیه حریت

سواد مطابق با اصل است مورخه ۳ برج ثور سنه ۱۳۰۱

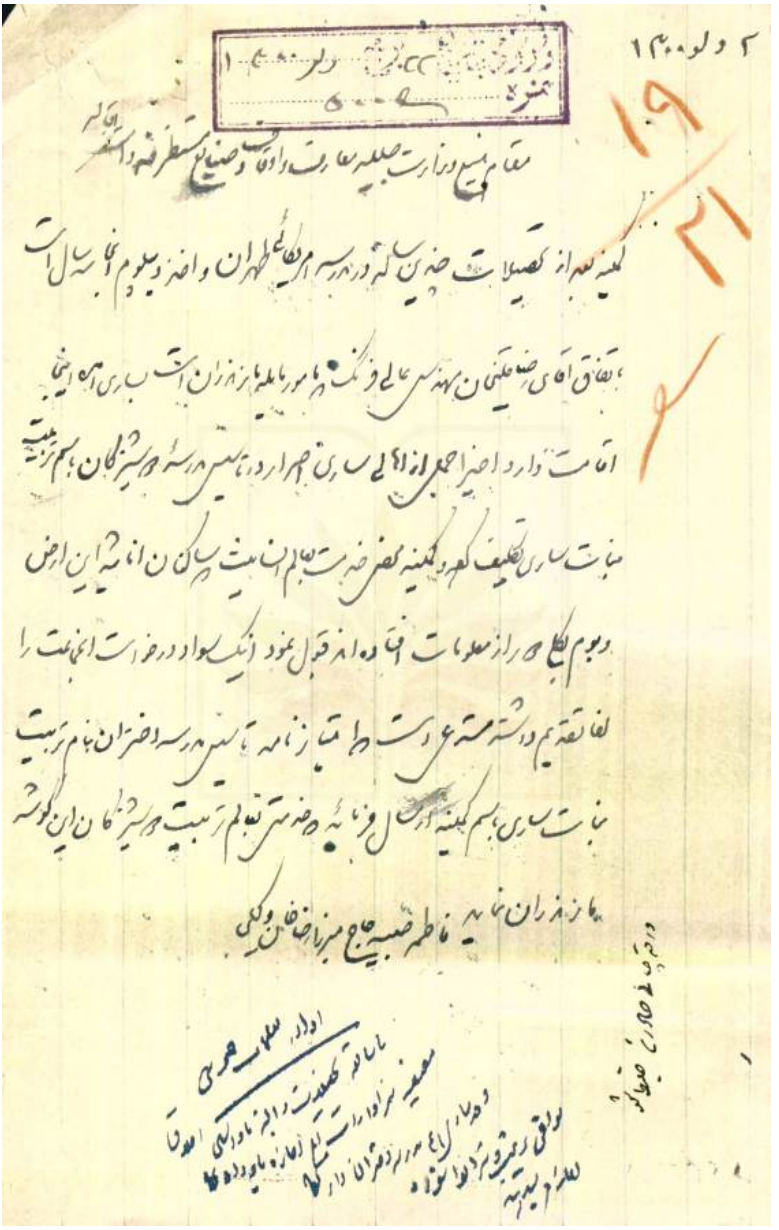
[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.4.4.6]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:59 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۴

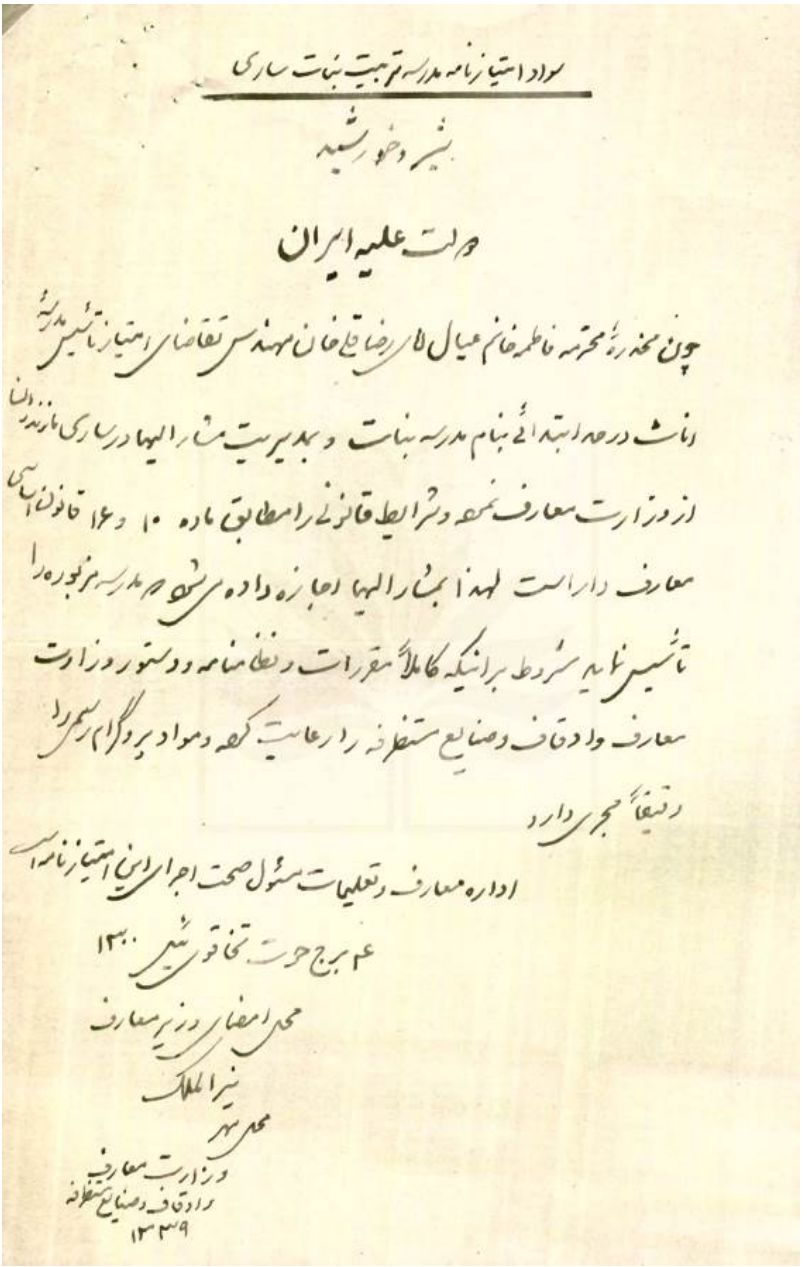
[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۵

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-01 at 12:59 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۶

سواد امتیازنامه مدرسه ترتیبیت بنات ساری

بشیر وخورشید

دولت علیه ایران

چون محترمه فاطمه خانم عیال آقای رضاقلی خان مهندس تقاضای امتیاز تأسیس مدرسهٔ
اناث درجه ابتدائی بنام مدرسه بنات و بمدیریت مشارالیها در ساری مازندران
از وزارت معارف نموده و شرایط قانونی را مطابق ماده ۱۰ و ۱۶ قانون اساسی
معارف دارا است لهذا بمشارالیها اجازه داده میشود مدرسه مزبوره را
تأسیس نماید مشروط براینکه کاملاً مقررات و نظامنامه و دستور وزارت
معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه را رعایت کند و مواد پروگرام رسمی را
دقیقاً مجری دارد

اداره معارف و تعلیمات مسئول صحت اجرای این امتیازنامه است

۴ برج حوت تخاقوی ئیل ۱۳۰۰

محل امضای وزیر معارف

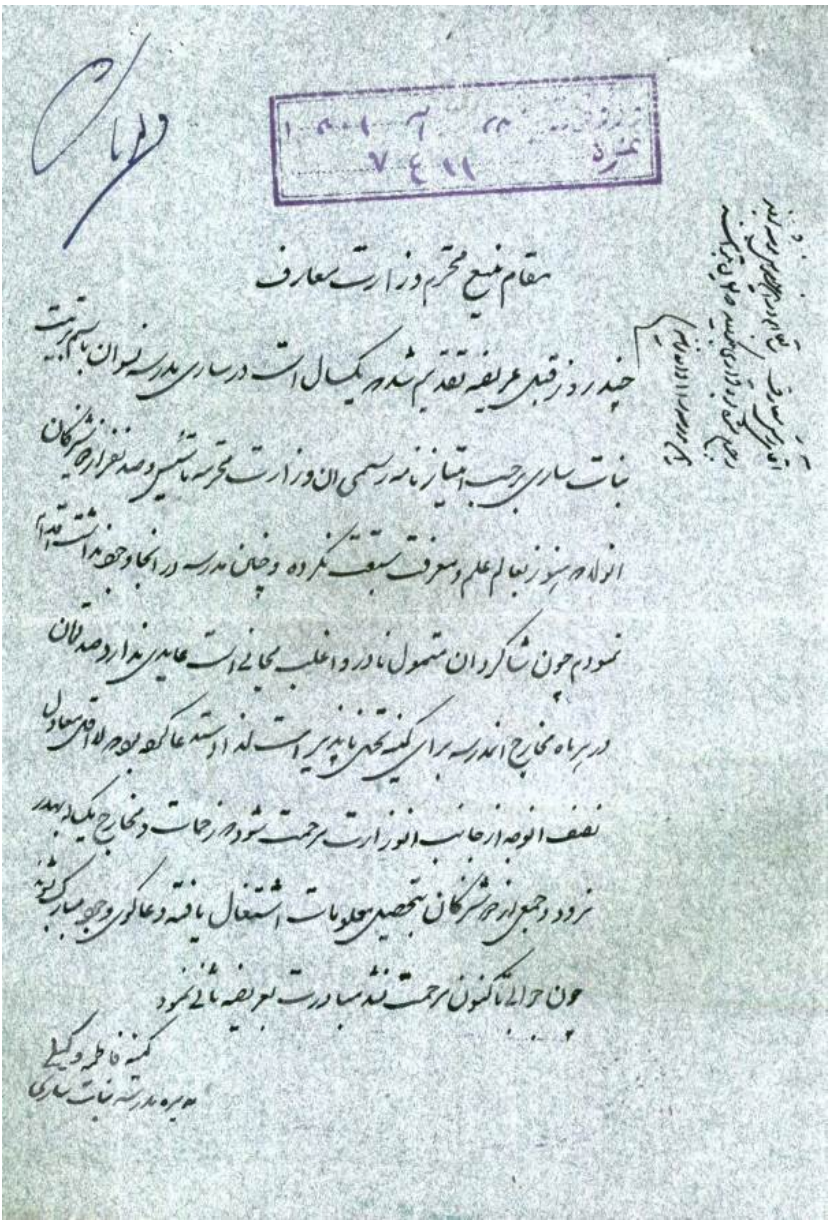
نیرالملک

محل مهر

وزارت معارف
و اوقاف و صنایع مستظرفه
۱۳۴۹

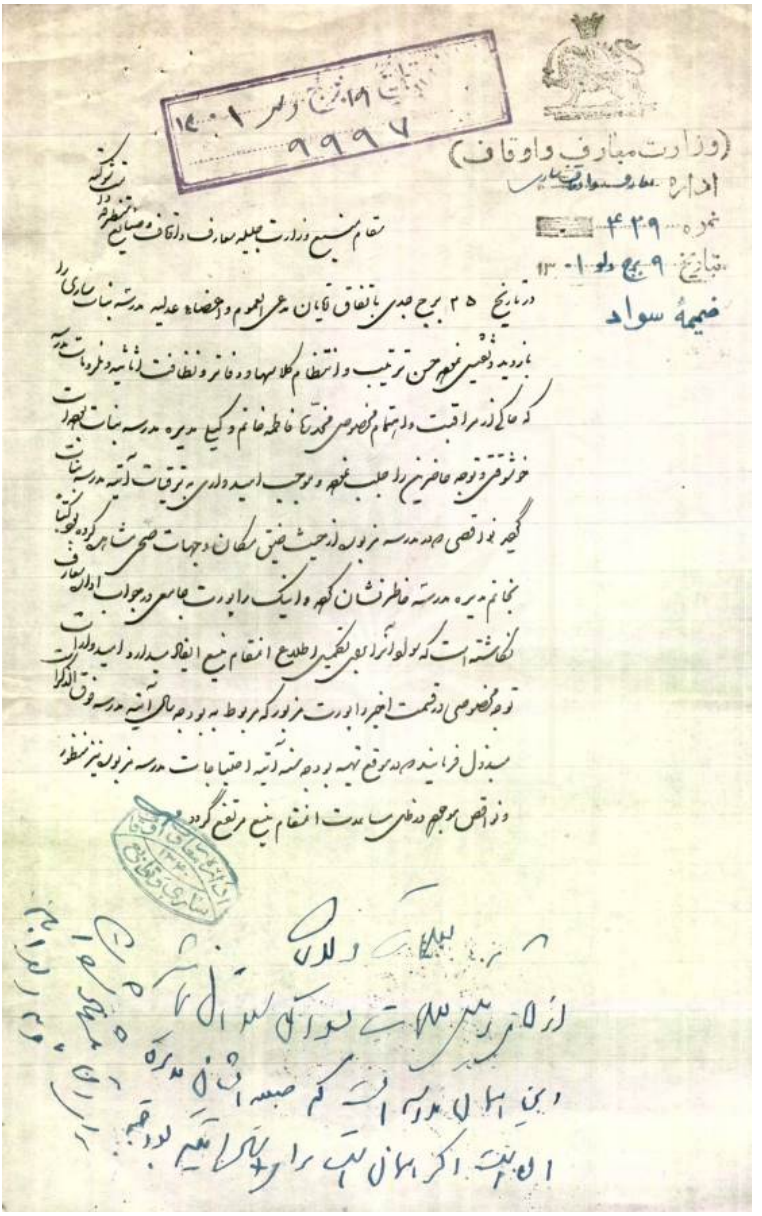
[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

تصویر سند شماره ۷

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-01 at 12:39 +0330
Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-02-01 at 12:39 +0330 on Monday, February 1st 2021

تصویر سند شماره ۸

(وزارت معارف واوقاف)
اداره
نمره ۴۲۰۹
تاریخ ۹ برج دلو ۱۳۰۱
ضمیمهٔ سواد

مقام منیع وزارت جلیله معارف واوقاف ومصالح متنظره دام

در تاریخ ۲۵ برج جدی باتفاق فقیان عرض العموم وحضاء عدلیه مدرسه بنات ساری را
بازدید وتفتیش نمودم حسن ترتیب وانتظام کلاسها ودفاتر ونظافت [illegible] مدرسه
که حاکی از مراقبت واهتمام مخصوص محترمه خانم وکیل مدیره مدرسه بنات نجوات
خواهر محترمه وجوه حاضرین را جلب نموده وموجب امیدواری به ترقیات آتیه مدرسه بنات
گردید نواقصی هم در مدرسه مزبوره از حیث ضیق مکان وجهات صحی مشاهده گردید که
بنظر مدیره مدرسه خاطرنشان گردید وامیدوارم راپورت حاضره در جواب اداره معارف
نگاشته است که بتوانم از طرف تکمیل وتطبیق مطابع انتظام منبع انفاق میدارد امیدوارم
توجه مخصوص در قسمت اجرا راپورت مزبوره که مربوط به بودجه سال آتیه مدرسه فوق الذکر
میشود فرمایند هم در موقع تهیه بودجه سنه آتیه احتیاجات مدرسه مزبوره نیز منظور
ونواقص موجوده در مطابع سعادت انتقام منبع مرتفع گردد

[illegible]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.11.44.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2021-03-03 at 12:39 +0330 on Monday, March 1st 2021

منابع و مآخذ

- اسلامی، حسین (۱۳۷۲)، *تاریخ دوهزار سالهٔ ساری*، قائم‌شهر: دانشگاه آزاد اسلامی.
- اعتصامی، محمدباقر (۱۳۷۵)، *تاریخ آموزش و پرورش رسمی مازندران (۱۲۸۴-۱۳۷۵ش)*، ج ۱، ساری: شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان مازندران [منتشر نشده].
- اعتمادزاده، حسین و علیرضا طالبی شلیمکی (۱۳۹۳)، «تاریخچهٔ آموزشی ساری»، *ساری کهن‌شهر مازندران*، تهران: نشر چشمه.
- انصاف‌پور، غلامرضا (۱۳۶۳)، *ایران و ایرانی به تحقیق در صد سفرنامه دوران قاجاریه*، تهران: زوار.
- باغدار دلگشا، علی (۱۳۹۷)، *مشروطه، زنان و تغییرات اجتماعی*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۷۸)، *اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی*، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- ثابت، عباس (۱۵۳ بدیع [۱۳۷۵ش/۱۹۹۵م])، *تاریخچه مدارس بنین*، دهلی نو: مرآت.
- رشدیه، شمس‌الدین (۱۳۶۲)، *سوانح عمر*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- *روزنامه حبل‌المتین* (۱۳۸۳)، تهیه و تنظیم عنایت‌الله رحمانی، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- *سالنامه آموزش و پرورش بابل* (۱۳۴۴)، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- شاهور، سلی (۱۳۹۲/۲۰۱۳)، *مدارس فراموش شده (بهاییان و آموزش و پرورش نوین در ایران)*، سوئد: نشر باران.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۷۹)، «پیشینهٔ آموزشی بابل»، *بابل شهر بهارنارنج*، تهران: نشر چشمه.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۷۵)، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: مدبر.
- عامری، حامد (۱۳۹۴)، *تجدد و قانون‌گرایی (اندیشهٔ میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله)*، تهران: نگاه معاصر.
- علامه، صمصام‌الدین (۱۳۷۷)، *تاریخ جامع تنکابن*، تنکابن: انتشارات تنکابن.
- ..... (۱۳۳۸)، *یادگار فرهنگ آمل*، تهران: تابان.
- عنایتی، علی‌اکبر (۱۳۹۴)، *مدارس جدید ساری در عصر قاجار*، تهران: رسانش نوین.
- فدایی‌پور، معصومه (۷ شهریور ۱۳۹۴)، «از نخستین مدرسه ساری تا آموزش نوین در مازندران»، *روزنامه همشهری*.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷)، *مدارس جدید دورهٔ قاجاریه (بانیان و پیشروان)*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قلی‌پور گودرزی، شهرام و یوسف الهی (۱۳۹۳)، *تاریخ آموزش و پرورش بابل و بندپی*، تهران: رسانش نوین.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۸)، *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳)، *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی، اداری دورهٔ قاجاریه*، ج ۱، تهران: زوار.
- مهجوری، اسماعیل (۱۳۴۵)، *تاریخ مازندران*، ج ۲، ساری: اثر.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.42.6.4]
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021

– ..... (۱۳۳۹)، «تاریخ فرهنگ ساری»، *نشریه فرهنگ ساری*، [بی‌جا]: [بی‌نا].
– ..... (۱۳۳۷)، «تاریخچهٔ فرهنگ ساری»، *سالنامهٔ فرهنگ استان دوم (مازندران)*، [بی‌جا]: چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب.
– میرهادی، منیرالسادات (۱۳۹۳)، *تأثیر مدارس دخترانه در توسعهٔ اجتماعی زنان در ایران*، تهران: کویر.
– نبئی، ابوالفضل (۱۳۶۶)، *تقویم و تقویم‌نگاری در تاریخ*، مشهد: آستان قدس رضوی.
– نصری، عبدالله (۱۳۹۰)، *رویارویی با تجدد*، ج۱، تهران: نشر علم.
– نیاکی، جعفر (۱۳۷۹)، *بابل شهر زیبای مازندران*، تهران: رامرنگ.
– وطن‌دوست، غلامرضا (۱۳۸۵)، *زن ایرانی در نشریات مشروطه*، تهران: مؤسسهٔ تحقیقات و توسعهٔ علوم انسانی.

اسناد

– سازمان اسناد ملی ایران (ساکما)، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۱۰۱۱۲.
– .....، سند شمارهٔ ۲۶۸۹۳ ـ ۲۹۷.
– .....، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۲۲۷۸۳.
– .....، سند شمارهٔ ۰۲۲۹۴۳ ـ ۲۹۷.
– .....، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۳۶۸۳۸.
– .....، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۲۰۸۵۸.
– .....، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۱۳۷۲۶.
– .....، سند شمارهٔ ۲۹۷ـ۲۸۷۱۸.
– .....، سند شمارهٔ ۲۴۰ـ۰۲۴۱۳.

[DOR: 20.1001.1.22286713.1399.12.44.6.4
Downloaded from journal.pte.ac.ir at 12:39 +0330 on Monday February 1st 2021]